SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

HLAVNÝ REDAKTOR
Štefan Peciar

VÝKONNÝ REDAKTOR
František Kočiš

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Štefan Peciar, Anna Oravcová, Jozef Ružička

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

E. Pauliny, O vývine kongruentného skloňovania 3
F. Kočiš, Nekongruentné a kongruentno-nekongruentné zložené substantívne syntagmy . 12
J. R. Nižnanský, Územné rozloženie niektorých vinohradníckych termínov 23
S. Šoková, Základné otázky sociolingvistiky . 33

DISKUSIE

L. Dvonč, Alternácia *sk/šť* v spisovnej slovenčine 41
F. Sabol, Slovo *čím* v platnosti zámena, častice a spojky 50

SPRÁVY A POSUDKY

Medzinárodná konferencia v Oxforde o formovaní slovanských spisovných jazykov. J. Mistrík 55
Štylistická konferencia na Zemplínskej šírave. D. Augustinská 56
O transkripcii rodových mien a priezvisk v slovenčine. V. Uhlár 57

ROZLIČNOSTI

Srílanská demokratická socialistická republika. L. Dvonč 61
Medzilaborce — *medzilaborecký* alebo *medzilaborský?* F. Kočiš 62

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK
47 - 1982

časopis pre výskum slovenského jazyka

ORGÁN JAZYKOVEDNÉHO ÚSTAVU
ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 47 — 1982
ČÍSLO 1

Eugen Pauliny

O VÝVINE KONGRUENTNÉHO SKLOŇOVANIA

(Venované pamiatke Jozefa Štolca)

1. Je nespornou záslusou J. Štolca, že do slovenskej jazykovedy vniesol problematiku kongruentného skloňovania a že ju rozviedol (1956). V tejto veci postupoval J. Štolc samostatne, hoci rozdiel medzi kongruentným a nekongruentným skloňovaním bol známy aj pred jeho štúdiou. Upozornil naň N. S. Trubeckoj vo svojej staroslovienskej gramatike, vydanej posmrtne (1954, s. 115—116). N. S. Trubeckoj hovorí, pravda, pri skloňovateľných slovách o slovách so stálym, vlastným rodom (Wörter mit beständigem, eigenem Geschlecht) a o slovách s premenlivým, syntaktickým rodom (Wörter mit wechselndem, syntaktischem Geschlecht). V prvom prípade ide o slová, ako sú substantíva, v druhom prípade ide o slová, ako sú adjektíva. J. Štolc túto Trubeckého prácu nepoznal. Možno tak usudzovať nielen podľa toho, že ju necituje, ale aj podľa toho, že na celú problematiku sa díva trochu inak ako N. S. Trubeckoj. Pre spisovnú slovenčinu nevyhovuje v plnej miere ani Trubeckého, ani Štolcova terminológia. Ťažkosti robia najmä zámená *kto, čo, niekto, nič,* ktoré sa vo vývine a stave svojho skloňovania správajú tak ako slová kongruentného skloňovania, ale ich zaradenie v syntagmách je také, ako je zaradenie slov s vlastným rodom. Napr. L. sg. je *o kom, o čom* práve tak, ako je *o dobrom, o cudzom.* V ďalšom výklade budeme používať Štolcovu terminológiu. Je priezračnejšia.

J. Štolc vo svojej štúdii rieši viacero problémov z vývinu kongruentného skloňovania. Osobitne preberá kvalitatívne čiže akostné skloňovanie (to je skloňovanie adjektív), posesívne čiže privlastňovacie skloňovanie (to sú privlastňovacie prídavné mená typu *synov* a privlastňovacie zámená) a kvantitatívne čiže číslovkové skloňovanie. Zaujímavé je, že si všíma v podstate len problematiku spisovného jazyka, teda nezaberá ani celú problematiku stredoslovenských nárečí. Vysvetliť to možno tým, že bádanie o vý-

vine slovenského tvaroslovia sa v tom čase ešte riadne nerozbehlo, veď ani materiálová práca J. Stanislava nebola ešte publikovaná. Jednako však treba ľutovať, že J. Štolc aspoň v obmedzenej miere nekonfrontoval stav v spisovnom jazyku so stavom v nárečiach. V tomto príspevku uvedieme niektoré problémy kongruentného skloňovania v slovenčine z hľadiska vývinu a pokúsime sa aj chronologizovať vznik analyzovaných tvarov.

2. Vývin kongruentného skloňovania sa prejavuje najmä v dvoch črtách: a) utváranie jednotných pádových koncoviek podľa tzv. zámenného, resp. zloženého skloňovania, b) odstraňovanie alternácií kmeňového konsonantu, ktoré vznikli praslovanskými hláskovými zmenami (hlavne palatalizáciami). Tento vývin sa prejavuje vo všetkých slovanských jazykoch, pravdaže, vždy vzhľadom na stav a vývin hláskoslovia príslušného jazyka a vzhľadom na panujúce tendencie vo vývine jeho tvaroslovia.

Odstraňovanie spoluhláskových alternácií v tvaroch slov s kongruentnou deklináciou si vysvetlíme tým, že tieto slová fungujú v postavení atribútu. Nemajú vlastnú kategóriu čísla, pádu a rodu, ale majú kategóriu kongruencie. Alternácie koreňových konsonantov, ktoré vznikli ako dôsledok praslovanských hláskových zmien, stali sa po zániku jerov nadbytočné, ba vlastne zbytočné. Nadbytočné boli vlastne už predtým, ale do zániku jerov ich držal praslovanský systém mäkkostných vzťahov medzi spoluhláskami. Ale po zániku jerov, keď sa praslovanské mäkkostné vzťahy spoluhlások rozložili, resp. prebudovali, ťažko sa udržiavali aj tieto alternácie, pretože sa nimi v tvare akoby samostatne označovali tie isté gramatické kategórie ako pri substantívach, ku ktorým patrili. A pretože šlo o slová s kongruentnou deklináciou (o slová s gramatickou kategóriou kongruencie), jestvujúce alternácie vlastne oslabovali vedomie, že ide syntakticky o atributívne postavenie týchto slov. Preto sa alternácie odstraňovali. V jednotlivých slovanských jazykoch a nárečiach sa podľa jestvujúcej konsonantickej štruktúry odstraňovali viac alebo menej a podľa vokalickej štruktúry a podľa vývinových tendencií tvaroslovia sa riešila podoba koncovky.

Zo západoslovenských jazykov sa tieto znaky kongruentnej deklinácie vari najdôslednejšie manifestovali v slovenčine. Na ilustráciu uvedieme paradigmu adjektív typu *pekný* a paradigmu zámena *ten, tá, to* v spisovnej slovenčine. (V schéme sa používa spisovná ortografia.)

V tvaroch adj. *pekný* treba v sg. upozorniť na tvar L mask. a neutra *(o) peknom,* kde by sme podľa psl. tvaru **novějemь* čakali v pravidelnom stredoslovenskom vývine koncovku *-iem* (teda **pekňiem*). Treba upozorniť aj na tvar D a L sg. fem., kde podľa psl. tvaru *novějь* by sme čakali tvar **pekňej*. V N pl. mask. živ. by sme čakali tvar **pekň-í* atď.

V tvaroch zámena *ten* by sme čakali I sg. mask. *ťem,* N pl. mask. živ. *ťi,* G a L pl. *ťex,* D pl. *ťem,* I pl. *ťemi.* Ba aj novotvar N/A pl. fem. a neutra

	Sg.			Pl.		
	Mask.	Neutr.	Fem.	Mask.	Neutr.	Fem.
N	*živ.* pekn-ý *neživ.*	pekn-é	pekn-á	pekn-í pekn-é	pekn-é	pekn-é
G	pekn-ého		pekn-ej	pekn-ých		
D	pekn-ému		pekn-ej	pekn-ým		
A	*živ.* pekn-ého *neživ.* pekn-ý	pekn-é	pekn-ú	pekn-ých pekné	pekné	
L	pekn-om		pekn-ej	pekn-ých		
I	pekn-ým		pekn-ou	pekn-ými		
N	*živ.* ten *neživ.*	to	tá	tí tie	tie	
G	toho		tej	tých		
D	tomu		tej	tým		
A	*živ.* toho *neživ.* ten	to	tú	tých tie	tie	
L	tom		tej	tých		
I	tým		tou	tými		

tie má istú hláskoslovnú nepravidelnosť v tom, že pred diftongom *ie* nie je /*ť*/. ale /*t*/. Táto anomália sa dá vysvetliť tým, že v celej paradigme je odstránená alternácia *t*/*ť*.

V češtine nie sú alternácie spoluhlások v kongruentnom skloňovaní likvidované tak dôsledne ako v slovenčine, ba jednotlivé slová a typy slov si zachovávajú viacej pôvodných koncoviek ako v slovenčine, ale aj tam je v tvare L sg. mask. a neutra podoba *pěknému*, teda nie je tam striednica starej koncovky *-iem*. V ďalšej časti budeme analyzovať niektoré tvary.

3.1. Vznik východoslovenského tvaru *o tim dobrim*

Vznik východoslovenského tvaru L sg. mask. a neutra typu *o tim dobrim* sa vysvetľuje z tvaru I sg. mask. a neutra. V zastúpení iných bádateľov možno tu citovať J. Stanislava (1967, s. 300): „Je tu vyrovnanie podľa inštr. *dobrim* a iných pádov s *-ý-*." J. Stanislav uvádza na tomto mieste tvary aj z iných paradigiem: *o šumnim chlapcu, o ocovim kapeľuchu, u jednim varošu, v ňim, u mojim sumeňu, u tim valaľe*. Stanislavov názor nie je ori-

ginálny, pretože tento tvar sa takto vysvetľuje aj pre poľštinu (pozri Klemensiewicz — Lehr-Spławiński — Urbańczyk, 1955, s. 313 n.). Ak hľadíme na výsledok vývinu, je tento výklad správny, ba v poľštine, zdá sa, zaň svedčia aj priame dôkazy, a jednako ho nemožno prijať. A pre staršie obdobie, keď v poľštine je pevne doložená v tomto tvare koncovka *-em*, nejde o vplyv mäkkých kmeňov, ako sa nazdávajú poľskí autori, hoci pre vývin niektorých tvarov kongruentného skloňovania nie je vzájomné ovplyvňovanie tvrdých a mäkkých kmeňov bez významu. Koncovka *-em* je pre tvar L sg. mask. a neutra tvrdých adjektív zloženého skloňovania v starších textoch menej výrazne doložená aj vo východnej slovenčine. Vznik tvaru typu *o tim dobrim* z inštrumentálu je nepravdepodobný z hľadiska funkčného i formálneho. Nijaké splývanie alebo zastupovanie lokálu inštrumentálom nie je doložené. Tvar typu *o tim dobrim* možno však vyložiť správne, ak vezmeme do úvahy okolnosť, že ide o kongruentné skloňovanie, a ak nezabudneme sledovať aj hláskoslovný vývin východnej slovenčiny. Pre posilnenie vieryhodnosti výkladu všimneme si vývin tohto tvaru najprv v strednej a západnej slovenčine. Treba začať vokalizáciou jerov.

V strednej slovenčine nastala vokalizácia jerov takto: *ъ* > *o*, *ь* > *e*. Vo vokalickom systéme teda nebol vokál *ə*, t. j. tvrdé *e*. Na rozdiel od vokálu *e*, ktorý sa artikuluje v prednej časti ústnej dutiny, vokál *ə* sa artikuluje v zadnej časti ústnej dutiny. Od vokálu *o* sa líši tým, že nie je labializovaný. Preto v strednej slovenčine pri likvidácii mäkkostných konsonantických alternácií v L sg. mask. a neutra sa namiesto koncovky *-iem*, resp. *e : m* (pred diftongizáciou *e:* > *ie*) zaradila koncovka *-om (o peknom)*. Proti mäkkému *e* nestál v strednej slovenčine vokál *ə* (ten tam nejestvoval), ale vokál *o*. Pre zaradenie vokálu *o* boli aj morfologické predpoklady, pretože v niektorých slovách kongruentného skloňovania bolo staré zakončenie *-om (o tomь, o komь)*. V strednej slovenčine sa v tvare *o peknom* stratila v koncovke kvantita. Príčina bola v tom, že dlhé *o* v slovanských jazykoch pôvodne nejestvovalo. V strednej slovenčine vznikalo len po zániku jerov náhradným dĺžením v koreni slova *(ko:ň, ko:š, sto:l* a pod.). Nebolo ešte v ohýbacích koncovkách. Tvar *dobruo:* (N/A sg. neutra) sa vtedy iba začal formovať (Pauliny, 1969).

V západnej slovenčine bola vokalizácia jerov *ъ* > *ə*, *ь* > *e*. Okrem toho tu bola kontrakcia *oje* > *ə: (dobroje* > *dobrə:)*. Vokál *ə* bol teda v krátkom i v dlhom vokalizme. Preto sa tu pri odstraňovaní alternácie v L sg. mask. i neutra nahradila koncovka *-iem* koncovkou *-ə:m*. Po ďalšom vývine (po splynutí *ə* > *e*) je terajšia koncovka *-e:m (dobrém)*.

Vo východnej slovenčine bol vývin obdobný ako v západnej slovenčine. Jery sa aj tu vokalizovali *ъ* > *ə*, *ь* > *e* a kontrakcia bola *oje* > *ə: (dobrə:)*. Proti západnej slovenčine bol však rozdiel v tom, že v západnej slovenčine

splynulo *y, y:* s *i, i:* prv, ako splynulo *ə, ə:* s *e, e:*. Preto pri splynutí *ə, ə:* s *e, e:* ostala v západnej slovenčine podoba *o dobre:m*. Nebolo možné nahradiť zanikajúce *ə:* v koncovke *-ə:m* inou tvrdou samohláskou, teda samohláskou *y:*, pretože táto samohláska už v systéme nebola. Ale vo východnej slovenčine pri splývaní vokálu *ə, ə:* s vokálom *e, e:* v systéme ešte bol vokál *y, y:*. Preto v koncovke *-ə:m* sa zanikajúci vokál *ə:* nahradil príbuzným tvrdým vokálom *y:*. Vznikla teda koncovka *-y:m*, vlastne koncovka *-ym*, pretože to bolo už v 15. stor. a vtedy vo východnej slovenčine začala zanikať fonologická kvantita samohlások. Po splynutí *y* > *i* nastáva vo východnej slovenčine dnešný stav.

Celý vývin bol, pravdaže, zložitejší, pretože v pohybe boli všetky paradigmy (všetky slová) kongruentnej deklinácie. Nastáva vyrovnávanie nielen v tvrdých kmeňoch *(o tim jednim šumnim ocovim xlapcu)*, ale nastáva aj vyrovnávanie medzi tvrdými a mäkkými kmeňmi *(o ňim, u mojim, o božim)*. Vyrovnávaním paradigiem treba vysvetliť aj východoslovenský tvar L sg. mask. a neutra *o tim*. Ponajprv tu nastalo vyrovnanie s mäkkými paradigmami: *o čem — o təm*. V tvrdom skloňovaní nebol, pravdaže, vokál *e*, ale jeho tvrdý variant *ə*. Pri splývaní vokálu *ə* s vokálom *e* vznikol tvar *o tym* (teda zanikajúci vokál *ə* bol nahradený najbližším tvrdým vokálom *y*). Po splynutí vokálu *y* s vokálom *i* vznikol dnešný tvar *o tim*. Tvar *o ňim* vznikol zasa vyrovnávaním s tvarom *o tim*.

Obdobné vyrovnávanie v koreňoch jednotlivých paradigiem kongruentného skloňovania je aj v iných slovenských nárečiach. Porov. stredoslovenské: *čo — čoho — čomu — o čom, to — toho — tomu — o tom*. Západoslovenské: *kto — keho — kemu — o kem, čo — čeho — čemu — o čem*. Na vývin vplývali v jednotlivých nárečiach rozmanité morfologické i fonologické faktory. V úplnosti ich tu prebrať nemožno. Tu sme chceli poukázať iba na to, že tvar L sg. mask. a neutra *o tim dobrim* nie je prevzatím tvaru I sg., ale súvisí s celkovými vývinovými tendenciami kongruentnej deklinácie.

Obdobný vývin ako vo východnej slovenčine bol aj v poľštine. Tu, pravdaže, ostal dodnes rozdiel: *w domu božim — w pokoleniu prawym*. Kolísanie, ktoré sa v poľštine zisťuje doteraz v L a I sg. mask. a neutra medzi koncovkou *-em* a koncovkami *-im/-ym*, možno vysvetliť neporušenou spisovnou (ortografickou a ortoepickou) tradíciou.

3.2. Chronológia tvarov *o ňom, o čom, o mojom*

Tieto tvary, ako aj tvary *čoho, čomu* sú doložené v pamiatkach len od 16. stor. Do tejto skupiny patria aj tvary I sg. fem. *s ňou, mojou, cuʒou*. Ale patria sem aj tvary typu *mužovi, mužom, o mužoch* atď., teda všetky tvary, kde po pôvodne mäkkej spoluhláske prenikla koncovka, ktorá sa začínala na *-o-*. Terminus ante quem preniknutia takejto koncovky do

stredoslovenských nárečí možno podľa našej mienky vyložiť pomocou chronologizácie zmeny *ȯ* > *e* v západnom Gemeri a vo východnom Novohrade. Pretože diskusia o rozsahu prehlásky *ȯ* > *e* nie je definitívne uzavretá, treba sa nám vrátiť k nej obšírnejšie. Prípady, ktoré do tejto prehlásky možno (a podľa našej mienky treba) zaradiť, sa dajú podľa doterajšej literatúry (Tóbik, 1934, 1935; Jóna, 1936; Garaj, 1938) rozčleniť takto:

-ovi > *-evi* (D a L sg. mask. živ.): *zaťevi, kováčevi, oráčevi, farárevi, švagrevi;*
-ȯm > *-em, en* (I sg. mask. a neutra): *z ocen, s kováčen, za kňazen, koňen, rixtáren, poľen;*
-ȯm > *-em, -en* (L sg. mask. a neutra kongruentného skloňovania): *na cizen, v ňen, na mojen, na tvojen, o božen, na volovecen xvosťe, f skuːpejšen roku;*
-ȯm > *-em, -en* (D pl. mask. a neutra): *g rextoren, gu koňen, žencen, ľiďen, kráľen, g roďišen, horáren, stoláren;*
-ȯu > *-ieu, -eu* (G pl. mask.): *do Gondášieu, do Dudášieu, u Soľierieu, do Halašieu, do Balážieu, pret Takášieu, do Beňieu, u Pártorieu, u Lukášeu, u Rohároeu, do mlinárieu, do horárieu, do farárieu;*
-ȯu > *-ieu* (I sg. fem.): *za našieu horou, z radosťeu, pod lavicieu, zo soľieu, kožieu, srsťeu — srsťieu, nat túrňieu, ulicieu, hrsťieu, za pecieu, posťeľieu, šabľieu, rožieu, nad zemieu, hor rúbaňieu, prcd jeseňieu, smrťieu, za ňieu, z mojieu, z našieu, z vašieu;*
-ȯve > *-eve* (N. pl. mask. živ. v Gemeri): *oceve, kňazeve, králéve, roďiševe, zaťeve;*
-ȯuci > *-euci* (rodové mená a obyvateľské kolektíva): *Halašeuci, Matášeuci, Tatáreuci, kovášeuci, mlinároeuci, rechtoreuci, richtáreuci;*
-ȯv, -ȯva, -ȯvo > *-ieu, -eva, -evo* (adj. a rod. poses.): *ocieu dom, ocevá zem, ocevuo, kráľieu trón, kňazieu, horáreu, pána učiťelieu brat, knäzieu dom, Ňirházeu sin, Zajacieu Paľo, ocieuho, ocieumu, pri oceviem, z ocevím, z ocevieu; Dudáševe, Maťaševe Jano; mlinároeve zahrada, Kuoševá, Beňiaševuo;*
-ȯvo, -ȯvec > *-evo, -evec* (miestne mená): *Hruševo, Hruševec, Striežeuce, Bakošeuce;*
kráľeuná, kráľeuskí, fiľiereví (= halierový);
-ȯch > *-ech* (L. pl. mask. a neutra): *o kráľech, na koňech, o zajacech, o ľiďech, vo Vrboucech, Ťirejkoucech, f Košicech, na ojech, na pľecech, po dochtorech;*
-ȯch > *-ech, -ȯm* > *-em* (pri číslovkách): *z nás trech, o trech kráľech, trem chlapcem, zo šťerech, šťerem;*
-ȯch > *-ech* (rodové posesíva zo Španieho Poľa): *Filech zeme, Balážech, Petrášech, Kováčech dom.*

Za prehlásku *ȯ* > *e* pokladá tento jav Š. Tóbik (1935, s. 378), a to v rozsahu, ako sme uviedli (väčšina našich dokladov je prevzatá od Š. Tóbika). Pokladá ju za domáci jav, ktorý sa uskutočnil asi vtedy, ako bola obdobná zmena v češtine, t. j. v 13.—14. stor. E. Jóna (1936, s. 138) sa tiež nazdáva, že ide o prehlásku *o* > *e*, ktorá je vraj v Novohrade a Gemeri prebratá z češtiny v 15. stor., pričom sa E. Jóna nevyslovuje k otázke, či ide o praslovanskú prehlásku *jo* > *je* alebo o staročeskú prehlásku *ȯ* > *e*.

Neskoršie sa k tomuto svojmu názoru postavil kriticky (Jóna, 1962, s. 48—49). J. Garaj (1938—1939, s. 153) pokladá túto zmenu za domácu; uskutočnila sa podľa neho vtedy, keď už krátenie druhej slabiky podľa rytmického zákona nebolo živé. Svedčia mu pre to doklady: *nad cieňieu, xuozieu* a pod.

Z iných domácich bádateľov majú o tejto veci inú mienku Ľ. Novák a J. Stanislav. Ľ. Novák (1980, s. 273—274) sa nazdáva, že v prípadoch, ktoré sme uvádzali, nejde o prehlásku; ide o dva typy, typ *uľicieu* a typ *muževi*. „V čase bezprostredne po zániku jerov (hovorí Ľ. Novák) bol tu ešte neporušený typ *uľiceu*, ktorý potom dal na časti spomenutého územia diftongizáciou *é* > *ie uľicieu*" (s. 274). Ďalej hovorí (s. 274): „Úhrnom teda: v prípade *muževi, uľicéu (uľicieu)* nie je prehláska *o* > *e*, ktorú by bolo možno porovnávať s praslovanskou prehláskou *jo* > *je*, lež jednak zachovanie pôvodného stavu *(uľicéu)*, jednak substitúcie *o* — *e* pri analogickom prenesení koncoviek z tvrdého skloňovania do skloňovania mäkkého *(muževi)*. Preto túto „prehlásku" nemožno klásť do tej istej roviny ako ozajstnú prehlásku *u* > *i* v prípadoch ako *cizí, duši*."

Najprv poznámka k tvaru *uľicieu (uľicéu)*. V tvare inštr. sg. ja-kmeňov bola v praslovančine prehláska *jo* > *je (ženojo — dušejo)*. Okrem toho: v praslovančine ostatného obdobia boli samohlásky *o, e* vždy krátke. Tvrdenie Ľ. Nováka, že po zániku jerov „bol tu ešte neporušený typ *uľicéu*" a že ide pri ňom o „zachovanie pôvodného stavu", je teda nejasné, pretože po zániku jerov a po denazalizácii bola koncovka ja-kmeňov *-eu (duš-eu)*.

J. Stanislav (1958, s. 435—436 a inde) sa nazdáva, že v prípadoch, ktoré sme uvádzali, ide o relikty praslovanskej prehlásky *jo* > *je*, resp. že tu ide o relikty medzi tvrdými a mäkkými kmeňmi.

V súvislosti s inými hláskoslovnými javmi tejto oblasti sa dlho udržiaval názor, že tu ide o český jazykový vplyv, ktorý sa tu uplatnil v 15. stor. vplyvom údajných českých kolonistov. Tieto názory som kriticky analyzoval (Pauliny, 1963, s. 248—254).

O tom, že by tu šlo o český vplyv, nemožno dnes už vôbec uvažovať. Možno uvažovať iba o tom, či je to praslovanské dedičstvo alebo samostatný slovenský vývin. A ak ide o slovenský vývin, kladie sa otázka, ako sa uskutočnil.

Názoru, že by to bolo praslovanské dedičstvo, odporujú niektoré fakty. Je predovšetkým veľmi nepravdepodobné, že by sa praslovanská prehláska *jo* > *je* zachovala v koncovkách a príponách na takom malom území. Pravdepodobnejšie je vysvetliť prehlásku *ọ* > *e* neskorším domácim vývinom a prebrať ju súčasne s prehláskou *u* > *i*. Okolnosť, že prehláska *ọ* > *e* je len v koncovkách a v príponách, nie je tomuto vývinu na prekážku, ako sa nazdáva Ľ. Novák. To vysvetlíme ďalej.

Pri svojom výklade vychádzame z tézy Ľ. Nováka (1980, s. 271—272),

že v juhovýchodnej strednej slovenčine sa po zániku a vokalizácii jerov vyvinula konsonantická mäkkostná korelácia. Na rozdiel od neho však predpokladáme, že vo vokalickom systéme tohto nárečia sa vyvinula aj hláska *ȯ*, ktorá bola variantom fonémy *o*. Tento variant bol v pádových koncovkách *-ovi, -ov, -ox, -om* atď. a v odvodzovacích príponách *-ov, -ova, -ovo* a pod., ktoré sme vymenovali na začiatku tejto štúdie, po mäkkých spoluhláskach. Tieto koncovky sa rozšírili v slovenčine pri vývine nekongruentného i kongruentného skloňovania, a to veľmi výrazne najmä v celej strednej slovenčine. V ostatnej strednej slovenčine, kde bola vokalická mäkkostná korelácia, ako Ľ. Novák veľmi presvedčivo dokazuje, mali tieto koncovky podobu *-ovi, -ox, -om, -ov* atď., ale v juhovýchodnej strednej slovenčine mali po mäkkých spoluhláskach podobu *-ȯvi, -ȯx, -ȯm, -ȯv* atď. Bol v nich teda variant vokálu *o*. Pri zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie na tejto oblasti v 14.—15. stor. nastala potom prehláska *ü* > *i*, *ȯ* > *e*, teda: *cüʒi:* > *ciʒi:*, *mužȯvi* > *muževi*.

Pri tomto výklade a vzhľadom na iné hláskoslovné javy pochopíme aj tvar typu *uľicie̯u̯*, ktorý sa mohol vyvinúť len v tomto nárečí. Treba predovšetkým mať pri výklade na pamäti, že celá oblasť, na ktorej je prehláska *ȯ* > *e*, *ü* > *i*, nie je z nárečového hľadiska celkom jednotná, hoci ide — i pri slovenských pomeroch — o veľmi malé územie. Niektoré rozdiely sú asi staré, iné sú možno novšie. Staré sú rozdiely v ponímaní kvantity. Na tomto území sa totiž už začína prejavovať oslabenie fonologickej kvantity. V Novohrade sa prejavuje tzv. posunutá dĺžka, t. j. kvantita poslednej slabiky je presunutá na predposlednú *(smu:tne* < *smutny:*, *zamurova:na izba)*. V Novohrade ešte platí rytmický zákon s dvoma dĺžkami. Ďalej na východ v Gemeri je oblasť, kde je tiež posunutá dĺžka, ale rytmický zákon už neplatí a ešte ďalej na východ v susedstve s východoslovenskými nárečiami je oblasť s novou (rozvrátenou) kvantitou, napr.: *kostie:l, da:r, pra:vda* atď. Možno teda aj pre Novohrad predpokladať, že tam mohla vzniknúť nová kvantita, ak bola potreba.

Starým javom novohradskej oblasti, teraz zachovaným len na časti územia, je nedostatok diftongizácie *e:* > *ie*, *o:* > *uo*. Pritom tieto *ę:*, *o:* zachovali svoju starú pôvodnú zúženosť. Na tej istej oblasti je aj zmena *y:* > *ei̯*, *ł:* > *ou̯*. Pozri mapu E. Jónu (1936, s. 136). Diftongy *ei̯*, *ou̯* platia na tomto území ako slabičné dĺžky. Výslovnosť vokálov *ę:*, *ǫ:* nie je jednotná. Niekedy sú to monoftongické úzke vokály, inokedy sú sprevádzané sprievodnými i-ovými *(ę:)* alebo u-ovými *(ǫ:)* zvukmi, takže tu niekedy možno počuť „diftongy" *ie, uo*.

Tvar *uľicie̯u̯*, teda zmena *ȯ* > *i̯e*, sa vyskytuje len v pozícii pred tautosylabickým *u̯*, ako zreteľne vyplýva z dokladov, ktoré sme uviedli. Vysvetlenie tohto javu je takéto: Pôvodne bola všade zmena *ǫ* > *e*. Bolo teda aj

uľiceu̯, kňazeu̯. Ale v súvislosti so zmenou *y:* > *ei̯, ḷ:* > *ou*, teda pri vzniku klesavých diftongov, bolo treba zvýrazniť, že v prípade *eu̯* nejde o klesavý diftong, ale o spojenie mäkkej samohlásky *e* s konsonantom *v*. Preto sa pred *e* predsunul konsonant *j*. Typ *uľici̯eu̯* treba teda fonologicky prepisovať *uľicjev*. Doklady ako *z radosťe:u̯*, ktoré bádatelia uvádzajú, nie sú starobylé. Sú novou hyperkorektnosťou, pretože u toho istého hovoriaceho sa dnes už vyskytne forma *bẹ:lo* i *bi̯elo*. Ako sme vyššie upozornili, už vo východnom Novohrade a v západnom i strednom Gemeri je kvantita oslabená, preto z typu *uľici̯eu̯* (fonologicky *uľicjev*) mohol vzniknúť variant *radosťe:u̯*.

Podľa nášho výkladu teda, ak kladieme zmenu *ȯ* > *e* do obdobia zániku konsonantickej mäkkostnej korelácie, teda do 14.—15. stor., a ak všetky tvary sem patriace pokladáme za produkt domáceho vývinu, museli tvary, ktorých základ sa končí na bývalú mäkkú spoluhlásku a ktorých koncovka sa začína na vokál *-o-*, vzniknúť pred týmto časom, teda najneskoršie v 13. stor. Vtedy, pravdaže, museli vzniknúť aj obdobné tvary, ktorých základ sa končí na bývalú tvrdú spoluhlásku. Takto sa nám určenie chronológie zmeny *ȯ* > *e* stáva významnou pomôckou pre určenie chronológie viacerých tvarov slovenskej morfológie v nekongruentnej i kongruentnej deklinácii.

Literatúra

GARAJ, J.: Ešte raz o autochtónnosti niektorých jazykových zjavov hornoipeľských. In: Sborník Matice slovenskej, *16—17*, 1938—39, s. 153—160.

JÓNA, E.: Príspevok k otázke takzv. bohemizmov v nárečiach Novohradu a Gemera. In: Sborník Matice slovenskej, *14*, 1936, s. 131—140.

JÓNA, E.: K vývinu slabičného *l*, *r* v ipeľskom nárečí. Jazykovedný časopis, *13*, 1963, s. 44—49.

KLEMENSIEWICZ, Z. — LEHR-SPLAWIŃSKI, T. — URBAŃCZYK, S.: Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, Polskie Wydawnictwo Naukove 1955. 596 s.

NOVÁK, Ľ.: K najstarším dejinám slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, Veda 1980. 352 s.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1963. 360 s.

PAULINY, E.: K vzniku tvarov typu *dobruo*. In: Jazykovedné štúdie. 10. Bratislava 1969, s. 88—92.

STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 2. Tvaroslovie. 2. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1967. 756 s.

ŠTOLC, J.: Náčrt kongruentného skloňovania v slovenčine. Slovenská reč, *21*, 1956, s. 34—44.

TÓBIK, Š.: Charakteristické zjavy hláskoslovné v nárečiach juhozápadného Gemera II, Bratislava, *9*, 1935, s. 368—378.

TRUBETZKOY, N. S.: Altkirchenslavische Grammatik. Wien, Rudolf Rohrer 1954. 198 s.

František Kočiš

NEKONGRUENTNÉ A KONGRUENTNO-NEKONGRUENTNÉ ZLOŽENÉ SUBSTANTÍVNE SYNTAGMY

1. V štúdii Kongruentné zložené substantívne syntagmy (Kočiš, 1981) sme poukázali na syntaktickú podstatu zložených syntagiem, v ktorých základné substantívum (N) je rozvíjané dvoma a viacerými zhodnými prívlastkami (Az). Analýzou kongruentnej zloženej substantívnej syntagmy sa však problematika rozvíjania substantíva alebo iného slovného druhu vo funkcii substantíva nevyčerpáva. Ostáva tu ešte na objasnenie pomerne rozsiahla a zložitá oblasť zložených substantívnych syntagiem, ktorých rozvíjacím základom sú a) nezhodné prívlastky (N → An) (An = nezhodný prívlastok), b) zhodný a nezhodný prívlastok, ktoré tvoria zloženú syntagmu s vetvenou závislosťou (Az ← N → An). V prípade a) budeme hovoriť o nekongruentných zložených substantívnych syntagmách, v prípade b) o kongruentno-nekongruentných zložených substantívnych syntagmách.

Za nekongruentné zložené substantívne syntagmy pokladáme také syntagmy, v ktorých základné substantívum (N) je rozvíjané najmenej dvoma nezhodnými prívlastkami alebo jedným nezhodným prívlastkom, ktorý je rozvitý zhodným prívlastkom. Väčší počet nezhodných a zhodných prívlastkov je tu fakultatívny. Treba uviesť, že v jazykových prejavoch sa využívajú konštrukčne pomerne zložité a rôznorodé varianty tejto nekongruentnej zloženej substantívnej syntagmy, z ktorých sa však dajú vyčleniť základné typy a ustálené varianty. Ako jeden zo základných variantov (ktorý môžeme označiť aj ako typ nekongruentnej zloženej substantívnej syntagmy) sa tu vyčleňuje syntagma s dvoma i viacerými nezhodnými prívlastkami, ktoré utvárajú závislú časť syntagmy s postupnou závislosťou:

$$N \rightarrow An_1 \rightarrow An_2 \rightarrow \ldots An_n$$

Je to jediný typ zloženej substantívnej syntagmy, v ktorej sa realizuje postupná závislosť v čistej forme a ktorej štruktúra je izomorfná so základným variantom druhého typu zloženého súvetia $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2 \rightarrow \ldots V_n$ (porov. Kočiš, 1973).

Ako druhý základný variant, resp. typ možno tu vyčleniť zloženú substantívnu syntagmu s jedným nezhodným prívlastkom, ktorý môže byť rozvitý jedným alebo aj viacerými zhodnými prívlastkami:

$$N \rightarrow [(Az_n \ldots \emptyset\ Az_2\ \emptyset\ Az_1) \leftarrow An]$$

Tento variant sa vyznačuje veľkou konštrukčnou variabilnosťou. Jednotlivé konštrukčné varianty uvedieme na príslušnom mieste.

V nekongruentných zložených substantívnych syntagmách celá závislostná zložka je v postpozícii, to značí, že stojí za rozvinutým substantívom. Tento typ syntagmy je štruktúrnym pendantom kongruentnej zloženej substantívnej syntagmy, pravda, s tým rozdielom, že kongruentné syntagmy majú aj variant s postponovanou závislou časťou (porov. Kočiš, 1981, s. 137). Nekongruentné syntagmy variant s anteponovanou závislou zložkou nemôžu mať.

Osobitnú problematiku predstavujú kongruentno-nekongruentné substantívne syntagmy. Zo štruktúrnej stránky treba ich pokladať za osobitný typ zloženej syntagmy s vetvenou závislosťou, v ktorom sa základné substantívum z jednej (ľavej) strany rozvíja najmenej jedným zhodným prívlastkom, z druhej (pravej) strany najmenej jedným nezhodným prívlastkom:

$$A_z \leftarrow N \rightarrow A_n$$

V jazykových prejavoch je tento typ zloženej syntagmy veľmi frekventovaný, a to nielen v tejto základnej podobe, ale aj v konštrukčne zložitejších variantoch s viacerými zhodnými prívlastkami na ľavej strane a s viacerými nezhodnými prívlastkami na pravej strane, ktoré môžu byť ďalej rozvité príslušnými zhodnými prívlastkami.

Reálnosť uvedených troch typov zložených substantívnych syntagiem je očividná vo všetkých štýloch súčasnej spisovnej slovenčiny. Ich syntagmatická komplexnosť a celistvosť je odôvodnená ich sémantickou celistvosťou a jednotou ich významu a formy (porov. aj Kočiš, 1981, s. 129).

V nasledujúcej analýze podrobnejšie poukážeme na jednotlivé typy týchto syntagiem a na ich príslušné varianty a budeme ich ilustrovať výberovým dokladovým materiálom z diel L. Balleka, V. Bednára, A. Chudobu a D. Mitanu, resp. na istom dokladovom materiáli z odbornej literatúry.

2. Nekongruentné zložené substantívne syntagmy

Základné rozčlenenie týchto syntagiem sme už sčasti naznačili v úvode. Teraz načrtneme podrobnejšie rozčlenenie konštrukčných variantov. Pri tomto rozčlenení budeme predovšetkým vychádzať z počtu nezhodných prívlastkov, ktoré tvoria základ závislej časti nekongruentnej zloženej substantívnej syntagmy, a potom z počtu zhodných prívlastkov, ktoré vnútri závislej časti rozvíjajú príslušné nezhodné prívlastky. Tieto zhodné prívlastky nenarúšajú základnú štruktúru týchto nekongruentných syntagiem.

2.1. Najtypickejším variantom nekongruentnej zloženej substantívnej syntagmy je variant s dvoma alebo viacerými nezhodnými prívlastkami. Tieto prívlastky — ako sme už naznačili — sú v postupnej determinácii. Na prípady, v ktorých je táto postupná determinácia narušená, upozorníme na

príslušnom mieste. Všeobecný vzorec nekongruentnej zloženej substantívnej syntagmy s nezhodnými prívlastkami v postupnej determinácii je takýto:

$$N \rightarrow An_1 \rightarrow An_2 \rightarrow \ldots An_n$$

Najtypickejším variantom je zložená syntagma s dvoma An:

$$N \rightarrow An_1 \rightarrow An_2$$

Internát na konci ulice obývali chlapci z vidieka. (Ballek) — ... podčiarkovali ako šráfovanie *líniu prs pod svetríkom.* (V. Bednár) — Bol to *obraz ženy bez tváre.* (Chudoba) — ... súvisí *s pojmom interpretácie textu* (Miko); *nedeliteľnosť osudu človeka* (Šmatlák).

Na prvý pohľad by sa zdalo, že zložená syntagma s dvoma i viacerými nezhodnými prívlastkami v postupnej závislosti je príznačným štylizačným útvarom v odbornom texte. Nie je to tak. Dobrí štylisti aj z radov vedeckých tvorcov sa týmto syntagmám vyhýbajú. Najčastejšie sa takéto syntagmy vyskytujú v prekladových textoch z odbornej literatúry. Uvedieme niekoľko príkladov z knihy Základy marxistickej filozofie, preloženej z ruštiny:

Otázka *večnosti sveta;* forma *poznania skutočnosti;* otázka *teórie poznania;* proces *poznania skutočnosti;* nezávislosť *od vedomia subjektu;* márnosť *boja za oslobodenie z útlaku;* otázka *uznania existencie hmoty;* cesta *poznania zložitosti častíc hmoty.*

V pôvodnej odbornej literatúre nie je výskyt takýchto syntagiem — ako sme už konštatovali — veľmi častý, napr.: *proces socializácie poľnohospodárstva po oslobodení; predpoklady pre sebestačnosť v produkcii mlieka* (Ochodnický).

Nie všetky nezhodné prívlastky, ktoré v zloženej substantívnej syntagme nasledujú po sebe, sú v postupnej determinácii; napr. v zloženej syntagme *význam odvetvia chovu oviec v minulosti* posledný nezhodný prívlastok *v minulosti* sa neviaže na nezhodný prívlastok *oviec* („oviec v minulosti"), ale na celé spojenie *chov oviec.* Iné podobné syntagmy: *otázka vzťahu myslenia k bytiu; po objave premeny elektrónu na fotóny.* Syntagmatický vzťah v týchto spojeniach možno graficky naznačiť takto:

$$N \rightarrow An_1 \rightarrow (An_2 \rightarrow An_3) \rightarrow An_4$$

význam odvetvia [chovu oviec] v minulosti

$$N \rightarrow (An_1 \rightarrow An_2) \rightarrow An_3$$

otázka [vzťahu myslenia] k bytiu
po objave [premeny elektrónu] na fotóny

Syntagmatický vzťah medzi jednotlivými nezhodnými prívlastkami môže byť aj takýto:

$$(N \rightarrow An_1 \rightarrow An_2) \rightarrow An_3$$

aplikácia výsledkov výskumu v praxi

V tejto zloženej syntagme sa nezhodný prívlastok An_3 *(v praxi)* syntagmaticky i významovo viaže na základný člen N *(aplikácia)*, ktorý je rozvitý dvoma nezhodnými prívlastkami v postupnej závislosti. Ukazuje sa teda, že štruktúra zloženej substantívnej syntagmy s viacerými nezhodnými prívlastkami nie je taká homogénna, ako by sa to na prvý pohľad zdalo. Je vnútorne diferencovaná, odstupňovaná podľa syntagmatického vzťahu medzi jednotlivými nezhodnými prívlastkami a medzi jednotlivými prívlastkami a nadradeným substantívom.

2.2. Veľkú a konštrukčne zložitú skupinu zložených substantívnych syntagiem predstavujú syntagmy s nezhodnými prívlastkami, ktoré sú rozvité zhodnými prívlastkami.

2.2.1. Najtypickejším variantom tejto zloženej syntagmy je syntagma s jedným nezhodným prívlastkom, na ktorý sa viaže anteponovaný zhodný prívlastok:

$$N \rightarrow (Az_1 \leftarrow An_1)$$

Príklady:

... časť *izbového zariadenia* (Ballek); výčapník *v bielom kabátiku* (Ballek) — vika *so sliedivými poplazmi* (V. Bednár); pokus *so strýkovou kosou* (V. Bednár); ... zabočil na cestu *k mukyňovému háju.* (Chudoba)

Z knihy S. Šmatláka Pozvanie do básne sme vypísali niekoľko spojení na rozvitý nezhodný prívlastok: *istota skulptúrnej hmotnosti, dimenzia ľudského nepokoja, synonymum ľudského života, poézia tejto knihy, na karte našej literatúry, vo vývine našej poézie, s múdrosťou básnickej úprimnosti, z hĺbok básnikovej osobnosti.*

2.2.2. Nezhodný prívlastok je rozvíjaný dvoma zhodnými prívlastkami:

$$N \rightarrow [(Az_2 \ \emptyset \ Az_1) \leftarrow An_1]$$

Náhodou pozrel k budove pošty, *k stavbe z neomietnutej jasnočervenej tehly.* (Ballek) — ... v krátkom čase sa u mňa objaví *niekto z mojich cvoknutých známych.* (Mitana) — ... zacítil *vôňu teplého sobotňajšieho jedla.* (Mitana) — Za-

klipkala *metličkami čiernych umelých mihalníc*... (Mitana) ... ako keby bol v speváko vi dochytil *vinníka svojej utajovanej horkosti.* (Chudoba)

2.2.3. Väčší počet zhodných prívlastkov rozvíjajúcich jeden nezhodný prívlastok je pomerne zriedkavý: ... *preniesť do čias Stevensonovej prvej parnej lokomotívy.* (V. Bednár)

2.2.4. Závislú časť zloženej syntagmy môžu tvoriť dva nezhodné prívlastky, z ktorých jeden (obyčajne prvý) je rozvitý zhodným prívlastkom:

$$N \rightarrow [(Az_1 \leftarrow An_1) \rightarrow An_2]$$

Roleta na polooblúkovitom okne výkladu vyletela ľahko hore... (Ballek) — Bol to *jeden z najbohatších ľudí v meste*... (Ballek) — ... *svit neónových lámp zo sídliska.* (V. Bednár) — Na *hrbe skál vedľa starého domu* sedí Pšenčák... (V. Bednár); *otázka prijatia Rúfusovej knihy* (Šmatlák).

2.2.5. Obidva nezhodné prívlastky sú rozvíjané zhodnými prívlastkami:

$$N \rightarrow [(Az_1 \leftarrow An_1) \rightarrow (Az_2 \leftarrow An_2)]$$

Hľadel na *bankovku so stareckou hlavou prvého prezidenta*... (Ballek) — Svetlo ... odhaľovalo *pavučiny so svietiacimi kvapkami prvej rosy.* (Ballek) — ... *podstavec pre strakaté kvetináče z umelej hmoty.* (V. Bednár)

2.2.6. Iné, konštrukčne nepravidelné zloženie závislej časti nekongruentnej zloženej substantívnej syntagmy:

... *poslucháč vzdialenej rozhlasovej stanice na dlhých vlnách* (V. Bednár) — ... s pohybom *vo vysokej tráve s kvapkami rosy.* (Ballek) — ... pátral *v hlbinách ozrutnej vínnej pivnice so spleťou chodieb*... (Ballek) — *V parčíku za chrbtom pamätného domu znovuzrodenia národa* hmýri sa to nevídanými postavičkami... (V. Bednár)

2.3. Osobitne treba vyčleniť tie nekongruentné zložené substantívne syntagmy, ktorých závislú časť tvoria zvyčajne dva nezhodné prívlastky, ktoré rozvíjajú nadradené substantívum, ale navzájom nie sú v syntagmatickom vzťahu. Prvý nezhodný prívlastok sémanticky bližšie určuje nadradený člen, druhý nezhodný prívlastok sa syntagmaticky viaže na nadradený člen, ale sémanticky bližšie určuje významový celok, ktorý tvorí nadradený člen s prvým nezhodným prívlastkom. Graficky by sme tento syntagmatický a sémantický celok naznačili takto:

$$N \rightarrow (An_1 \ \emptyset \ An_2)$$

Tento typ nekongruentnej zloženej substantívnej syntagmy sa konštrukčne diferencuje podľa toho, koľko nezhodných prívlastkov obsahuje závislá časť a či sú tieto nezhodné prívlastky holé alebo rozvité nezhodnými alebo zhodnými prívlastkami.

2.3.1. Zložené syntagmy s dvoma nerozvitými nezhodnými prívlastkami:

Hľadela na *hniezdo lastovičiek pod ústrečím.* (Chudoba) — ... *dievčatko s lampiónom na plagáte* púšťa belasé slzy. (V. Bednár) — *Cesta na rebrináku do hôr,* to bola moja starodávna túžba. (Chudoba)

2.3.2. Nezhodné prívlastky (prvý alebo druhý, resp. obidva prívlastky) môžu byť rozvité zhodnými i nezhodnými prívlastkami. Takéto zložené syntagmy potom obsahujú pomerne rozvetvenú a konštrukčne zložitú závislú časť. Príklady:

... ako sa tu hovorí výletu do prírody či *juniálesu na záver roka pre školákov.* (V. Bednár) — ... *o kovaní kameňa v smere rýh* ... (V. Bednár) — Drevená brána má *bradu z automobilových duší až po zem.* (V. Bednár) — ... nájdeš aj *rastlinu detstva zabudnutej kyslej chuti.* (V. Bednár)

3. Kongruentno-nekongruentné zložené substantívne syntagmy

Tieto zložené syntagmy tvoria štruktúrnu symbiózu zhodného a nezhodného prívlastku v osobitnej forme rozvíjania nadradeného substantíva — vo vetnej závislosti. Zhodný prívlastok (Az) je anteponovaný, nezhodný (An) — ako zvyčajne — postponovaný. Obidve rozvíjacie časti môžu byť rozvité, a tak môžu utvárať konštrukčne zložité závislé časti kongruentno-nekongruentnej zloženej substantívnej syntagmy. Podľa spôsobu rozvíjania anteponovanej i postponovanej závislej časti a podľa počtu rozvíjacích členov rozčleníme tento typ zloženej syntagmy na viac variantov.

Kongruentno-nekongruentné zložené substantívne syntagmy sú v jazykových prejavoch veľmi frekventované, pretože spôsob rozvíjania nadradeného substantíva v podobe vetvenej závislosti konvenuje jazykovému vyjadrovaniu viacerých vlastností jedného predmetu existujúcich v reálnej skutočnosti.

3.1. Základným variantom kongruentno-nekongruentnej zloženej substantívnej syntagmy je variant s jedným zhodným a s jedným nezhodným prívlastkom:

$$Az_1 \leftarrow N \rightarrow An_1$$

Príklady:

Ostal stáť pod *tehlovou klenbou brány.* (Ballek) — Obchodná ulica bola ... v *najkrajšej časti Palánku* ... a udržala si *neodmysliteľnú vôňu obchodov.*

(Ballek) — *Farebné priečelia domov* ... žiarili. (Ballek) — ... v slnku sa trbliecu a hneď hasnú *drobné stuhy dúh.* (V. Bednár) — ... pod bezcennými úlomkami a prachom leží *hlavný múr z tehál.* (V. Bednár) — ... *bukasové skrine pre dvoch,* čo sa dajú zatvoriť len zohnutým klincom. (V. Bednár) — *Červené oká míľnikov* splynuli ... (Mitana) — ... *zúfalým pocitom viny.* (Mitana) — ... jej tvár bola osrienená *drobnými zrniečkami prachu.* (Chudoba) — ... *matkine prsty na čele* ... (Chudoba) — ... s *obľúbenou frázou „TO CHCE KLID".* (V. Bednár) — ... *vysoké rádio Tungsram* ... (V. Bednár)

3.2. Rozvitá kongruentná časť syntagmy obsahuje dva zhodné prívlastky

$$(Az_2 \text{ Ø } Az_1) \leftarrow N \rightarrow An_1$$

Jeho horniacka predstava rána sa spájala ... (Ballek) — ... upiekli *najlepšie škvarkové pagáčiky na svete.* (Ballek) — ... ani *čudného nočného vtáka z cintorína* (V. Bednár) — ... zabudli sme už na *posledné smradľavé pozdravy zimy.* (V. Bednár) — ... pripomínal *biely naškrobený klobúk mníšky.* (Chudoba) — ... prikryl som sa *starým vojenským kožuchom z mačaciny.* (Chudoba) — *Mocný hnací hriadeľ pod povalou* ... (Ballek) — Riečanovi sa zacnelo ... za *dlhou drevenou lavicou s operadlom.* (Ballek)

3.3. Rozvitá kongruentná časť syntagmy obsahuje viac ako dva zhodné prívlastky

$$(Az_n \ldots \text{ Ø } Az_2 \text{ Ø } Az_1) \leftarrow N \rightarrow An_1$$

... keď požiarnici vezú na *prekrásnom starom hasičskom aute HRNČEK and NEUGEBAUER* ... truhlu. (V. Bednár)

3.4. V kongruentno-nekongruentnej zloženej substantívnej syntagme môže byť rozvitý nezhodný prívlastok, a to

3.4.1. jedným zhodným prívlastkom

$$Az_1 \leftarrow N \rightarrow (Az_1 \leftarrow An_1)$$

Staručká lokomotíva s vysokým komínom často spomaľovala ... (Ballek) — Hovädziemu dobytku totiž pri porážke zakladali na hlavu *koženú kuklu bez očnicových otvorov.* (Ballek) — Zo stanice sa podchvíľou ozýval *žalostný tón parných píšťal* ... (Ballek) —Chrapa býva *v kopaničiarskom dome z nepálenej hliny* ... (V. Bednár) — Kým ukončili *zasvätený rozhovor o prehnitom zdravotníctve* ... (V. Bednár) — ... je tu zakorenenejší ako *staré lipy pred evanjelickou farou.* (V. Bednár) — Tomáš bol *živým uhlíkom proletárskeho ohňa* ... (Chudoba) — ... v *lilavom svetle žeravého uhlia* som videl *šedivobiele riasy zimných obláčkov* ... (Chudoba) — bola naozaj taká, ako bývajú *niektoré Cigánky s bielou krvou.* (Chudoba) — ... v *zelenom kredenci s popraskaným lakom.* (Mitana) — Peter sledoval *divoký tanec jeho ohryzka* ... *(Mitana)*

Tento variant zloženej syntagmy je nadmerne frekventovaný v umeleckej próze i v odbornej literatúre. Z množstva vyexcerpovaných dokladov z tvorby citovaných autorov sme vybrali na ilustráciu iba minimálny počet.

3.4.2. dvoma zhodnými prívlastkami

$$Az_1 \leftarrow N \rightarrow [(Az_2 \; \emptyset \; Az_1) \leftarrow An_1]$$

... ale ani tak neunikol *mocným nárazom štipľavého novembrového vetra.* (Ballek) — ... *líčne kolesá s vyčnievajúcimi drevenými tyčami* ... (V. Bednár) — ... na *druhý breh stichnutej čiernej rieky.* (V. Bednár) — ... strácali sa v *trblietavej žiare drobučkých slnečných zrniek.* (Chudoba)

3.4.3. jedným zhodným a jedným nezhodným prívlastkom

$$Az_1 \leftarrow N \rightarrow (Az_1 \leftarrow An_1 \rightarrow An_2)$$

... vytiahol z červenkastého balíčka *cigaretový papier s jemnými znakmi vodotlače.* (Ballek) — To sú všetko *malé písmenká záhadnej abecedy prírody.* (Ballek) — Riečan pri ceste vždy nazrel cez *šesťuholníkové okienko v kamennom plášti plota* ... (Ballek) — ... tá veľká zmluva bola *zakladajúca listina novej dynastie života.* (Chudoba) — Do *čelnej steny so secesnými ozdôbkami nad oknami* zahryzla sa zimozeleň ... (V. Bednár) — *Fazekašova metóda ustavičného bombardovania urgenciami* prinášala ... (V. Bednár)

3.4.4. ďalšími dvoma nezhodnými prívlastkami:

Parkety kancelárie sú rovnako zaujímavé ako *naolejované dosky na dlážke v riaditeľni internátu.* (V. Bednár)

3.4 5. jedným zhodným prívlastkom a jedným rozvitým nezhodným prívlastkom (takže pravú závislú časť zloženej syntagmy tvoria dva rozvité nezhodné prívlastky)

$$Az_1 \leftarrow N \rightarrow [(Az_1 \leftarrow An_1) \rightarrow (Az_2 \leftarrow An_2)]$$

V zadymenom priestore a v *žltkastom jase elektrického osvetlenia starodávnych súprav* sa mihali zaslinené cigarety. (Ballek) — ... *trasľavé hviezdy medzi veľkými kvetmi staromódnych záclon.* (Chudoba)

3.4.6. jeden z nezhodných prívlastkov môže byť rozvíjaný dvoma zhodnými prívlastkami

$$Az_1 \leftarrow N \rightarrow \{[(Az_2 \; \emptyset \; Az_1) \leftarrow An_1] \rightarrow (Az_3 \leftarrow An_2)\}$$

Aj tu vládla čistota a poriadok. rovnako aj vo výrobni, v *dlhej miestnosti s dvoma spúšťacimi lampami nad dlhým stolom.* (Ballek)

3.4.7. nadradený člen je rozvíjaný dvoma od seba nezávislými nezhodnými prívlastkami, ktoré môžu byť ešte rozvité zhodnými alebo nezhodnými prívlastkami:

(1) ... strýko vzal motyky a *neodmysliteľnú škatuľu od margarínu s kuriatkami.* (V. Bednár) — (2) ... ako si sedia na *„prevracacej" lavici z čerešňového dreva so širokými doskovými nohami.* (V. Bednár) — (3) ... *pohodlné autíčko z umelej hmoty na hrbe piesku* ... (V. Bednár) — (4) Didaktické a poučné ako *krátke poviedky z roľníckeho kalendára o zmúdrení váhavého sedliačika* ... (V. Bednár)

Jednotlivé zložené syntagmy v uvedených príkladoch majú takéto schémy:

(1) $Az_1 \leftarrow N \rightarrow (An_1 \ \emptyset \ An_2)$
(2) $Az_1 \leftarrow N \rightarrow [(Az_1 \leftarrow An_1) \ \emptyset \ (Az_2 \ \emptyset \ Az_1) \leftarrow An_2]$
(3) $Az_1 \leftarrow N \rightarrow [(Az_1 \leftarrow An_1) \ \emptyset \ (An_2 \rightarrow An_3)]$
(4) $Az_1 \leftarrow N \rightarrow \{(Az_1 \leftarrow An_1) \ \emptyset \ [An_2 \rightarrow (Az_2 \leftarrow An_3)]\}$

3.4.8. Osobitne treba zaznamenať zloženú syntagmu, v ktorej zhodný prívlastok, majúci stáť v antepozícii, je v postpozícii spolu s nezhodnými prívlastkami: *Schody jednoramenné z päťcentimetrových fošní bez stupníc* ... (V. Bednár)

Štruktúra tejto zloženej syntagmy graficky vyzerá takto:

$$N \rightarrow [Az_1 \ \emptyset \ (Az_2 \leftarrow An_1) \ \emptyset \ An_2]$$

3.5. V kongruentno-nekongruentných zložených substantívnych syntagmách môžu byť rozvité obidva základné rozvíjacie členy (Az, An). Kongruentná závislá časť môže obsahovať dva alebo i viac zhodných prívlastkov, nekongruentná závislá časť môže obsahovať jeden alebo i viac nezhodných prívlastkov rozvitých zhodným prívlastkom. Túto skupinu zložených syntagiem rozčleníme podľa počtu rozvíjacích členov na jednej i druhej strane nadradeného člena.

3.5.1. Zložené syntagmy s dvoma zhodnými prívlastkami na ľavej strane a s jedným nezhodným prívlastkom, ktorý je rozvitý zhodným prívlastkom, na pravej strane:

$$(Az_2 \ \emptyset \ Az_1) \leftarrow N \rightarrow (Az_1 \leftarrow An_1)$$

Volent vybehol na ulicu vo *vyhladenej svetlomodrej košeli s krátkymi rukávmi.* (Ballek) — Do kúpeľov sa prevážal na *ozrutnej americkej motorke-indiánke s obrovskými riadidlami.* (Ballek) — ... akoby si hľadala najschodnejšiu cestu medzi *dlhými osvetlenými súpravami stojacich vlakov.* (Ballek) — ... lenže on *ten chlapčenský smútok z nedosiahnuteľných vecí* mal odjakživa rád. (Ballek) — „... stará tráva trčí z nich ako *riedka sivá brada asketického mys-*

liteľa. (V. Bednár) — Pôjd drží *dvanásť drobných traverz na kamenných podkladoch* ... (V. Bednár) — A čo len *taká stoková uzávierka zo železnej liatiny* ... (V. Bednár) — ... do *jemných plavučkých chĺpkov na zlienenom hrdle.* (Chudoba) — Riečan videl časť izbového zariadenia: *široké kožené kreslá ani na starých parníkoch* ... (Ballek)

3.5.2. Zložené syntagmy s dvoma zhodnými prívlastkami na ľavej strane a s jedným nezhodným prívlastkom rozvitým dvoma zhodnými prívlastkami na pravej strane:

$$(Az_2 \text{ Ø } Az_1) \leftarrow N \rightarrow [(Az_2 \text{ Ø } Az_1) \leftarrow An_1]$$

... *dva hlboké taniere silného mäsového vývaru.* (Ballek) ... čítať *rovnaký športový komentár z piatich rozličných novín.* (V. Bednár) — ... *jednoduchého vrchného rebrovania so štyrmi liatinovými kvetmi.* (V. Bednár) — ... *v príjemnej sivožltej farbe hrdej čelnej strany* sú štyri okienka orámované bielym pruhom. (V. Bednár) — ... ako *starý nervózny fajčiar po dlhom rodičovskom združení.* (V. Bednár)

3.5.3. Zložené syntagmy s dvoma zhodnými prívlastkami na ľavej strane a s jedným nezhodným prívlastkom rozvitým zhodným a nezhodným prívlastkom na pravej strane:

$$(Az_2 \text{ Ø } Az_1) \leftarrow N \rightarrow (Az_1 \leftarrow An_1 \rightarrow An_2)$$

... objíma ho *dlhým mocným ramenom s veľkými kolieskami po štepení* ... (Ballek — ... vzal od Kochovej vystrihnuté lístky na mäso, *malé papierové štvorčeky s vytlačenou váhou v rámiku.* (Ballek)

3.5.4. Zložené syntagmy s dvoma zhodnými prívlastkami na ľavej strane a s pomerne zložitou závislou časťou na ľavej strane nadradeného člena:

... *malé gumené kolieska z podvozka starého lietadla* ani len nezapískali. (Ballek) — *Nízke poradové čísla na vysokánskych bielych dverách s mosadznými kľučkami* ... (Ballek) — Peter vložil kartu do *vyleštěného plechového otvoru goliera na krku červeného obalu hodín* ... (V. Bednár)

3.5.6. Zložené syntagmy s troma zhodnými prívlastkami na ľavej strane a s jedným rozvitým nezhodným prívlastkom na pravej strane:

$$(Az_3 \text{ Ø } Az_2 \text{ Ø } Az_1) \leftarrow N \rightarrow (Az_1 \leftarrow An_1)$$

... ktorá sotva zakrývala *tie modré dievčenskké trenírky s tesnou gumou* ... (Mitana)

3.5.7. Zložené syntagmy s dvoma alebo troma zhodnými prívlastkami na ľavej strane a s dvoma nezhodnými prívlastkami, rozvitými zhodnými i nezhodnými prívlastkami na pravej strane:

Len na *taký obyčajný mlyn na dve zloženia s jedným francúzskym a jedným obyčajným kameňom*... (V. Bednár) — Riečan trpezlivo počúval ... *malého tučného čiernovlasého kaderníka s pestovanou bielou pokožkou v bielom plášťiku s odstávajúcimi vreckami*... (Ballek)

4. Analýzou nekongruentných a kongruentno-nekongruentných zložených substantívnych syntagiem sme uzavreli výklad o rozvíjaní nadradeného substantíva zhodnými a nezhodnými prívlastkami v zloženej syntagme. Naznačili sme základné štruktúrne typy a varianty tejto zloženej syntagmy a ilustrovali sme ich dokladmi z výberovej excerpcie niekoľkých súčasných slovenských spisovateľov, resp. z užšej excerpcie slovenskej odbornej literatúry. Táto analýza dostatočným spôsobom potvrdila reálnu existenciu tejto zloženej syntagmy, ako aj jej štruktúrnu osobitosť v syntaktickom systéme spisovného jazyka. Štruktúrnosť tejto zloženej syntagmy (ako aj zloženej syntagmy vôbec) v povrchovej rovine sme adekvátnym spôsobom zdôvodnili aj v sémantickej rovine, pravda, bez podrobného rozboru sémantickej spájateľnosti jednotlivých zhodných alebo nezhodných prívlastkov, ktoré vstupujú do syntagmatických vzťahov v tejto zloženej substantívnej syntagme, o ktorý nám v tejto súvislosti ani nešlo.

Na záver ešte pripomíname, že zložené substantívne syntagmy (ako aj zložené syntagmy vo všeobecnosti) sa nestali doteraz predmetom prehĺbeného štúdia ani v domácej, ani v zahraničnej (najmä slavistickej) syntaktickej literatúre, a tak prameňov k štúdiu štruktúry zložených syntagiem takmer nieto. Istú zmienku o zložených syntagmách s viacerými prívlastkami obsahujú niektoré vysokoškolské učebnice syntaxe (porov. Šmilauer, 1968; Oravec, 1978), ale ich výklad má iba ilustratívny charakter. Takmer marginálnu poznámku o existencii zložených substantívnych syntagiem obsahuje aj Russkaja grammatika (1980).

Literatúra

KOČIŠ, F.: Kongruentné zložené substantívne syntagmy. Slovenská reč, *46*, 1981, s. 129—140.

KOČIŠ, F.: Zložené súvetie v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 100—120.

ORAVEC, J.: Náčrt slovenskej skladby pre vysokoškolákov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978, s. 26—27.

Russkaja grammatika. Zv. 2. Sintaksis. 1. vyd. Moskva, Nauka 1980, s. 73.

ŠMILAUER, V.: Učebnice větného rozboru. 5. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1968, s. 73.

Jozef R. Nižnanský

ÚZEMNÉ ROZLOŽENIE NIEKTORÝCH VINOHRADNÍCKYCH TERMÍNOV

1. Medzi špeciálne poľnohospodárske odvetvia s rozvinutou terminológiou patrí v SSR vinohradníctvo. Oblasti, v ktorých sa rentabilne pestuje vinič, zaberajú vari tretinu územia Slovenska a z toho asi tri štvrtiny vínorodých oblastí obýva slovenské, príp. národnostne zmiešané obyvateľstvo. Z dialektologického hľadiska si vinohradníctvo zasluhuje pozornosť pre starú a detailne rozvitú nárečovú (ľudovú) terminológiu, v ktorej sa odráža tvorivá účasť dialektov všetkých troch nárečových makrooblastí a v ich rámci aj jednotlivých mikrodialektov a lokálnych nárečí. Od najstarších čias až dodnes na terminológii tohto výrobného odvetvia participujú vinohradnícke termíny susedných aj vzdialenejších jazykov a „europeizujú" túto špeciálnu terminologickú vrstvu slovnej zásoby slovenčiny.

Terminologická vrstva špeciálnych výrobných odvetví agrikultúry nemusí patriť do jadra slovnej zásoby nárečového celku, príp. patrí doň len jej najrozšírenejšia časť. No v rámci jednotlivých nárečových skupín, na území ktorých sa obyvateľstvo venuje týmto výrobným odvetviam, patrí táto terminologická vrstva alebo jej prevažná časť do jadra slovnej zásoby príslušných nárečí. Pri zmenách agrotechnických postupov sa do terminológie špeciálnych výrobných odvetví vniesli aj vnášajú prevzaté i domáce novotvary, ktoré už nepatria do nárečovej slovnej zásoby, hoci si ich osvojujú širšie vrstvy obyvateľstva hovoriace nárečím a zainteresované v danom výrobnom odbore.

Do jadra národnej slovnej zásoby sa za stáročia jej tvorenia a ustaľovania dostalo isté množstvo lexiky aj zo špeciálnejších životných alebo výrobných okruhov. Vplyvom kontaktov rozličného druhu a ich intenzity sa v slovnej zásobe obyvateľstva takmer na celom národnom území udomácnili pomenovania aj vzdialených, no postupom času bezprostredne poznávaných vecí, javov a pojmov istého pracovného okruhu. A tak slovná zásoba, ktorú sprostredkovalo rozšírenie reálií vzdialených oblastí, stala sa súčasťou príslušného jazykového prostredia. Tak sa stalo, že niektoré slovo sa na celom území významovo nediferencuje (iba ak hláskoslovne), jeho forma i obsah vo vedomí príslušníkov nárečí sa chápe rovnako na celom území, pričom v miestnych nárečiach môže mať lexikálne odlišné synonymá (porov. Habovštiak, 1980).

Tak napr. slovom *víno* sa zhruba na celom našom území rozumie nápoj vyrobený z hrozna. Nápoj z iných rastlinných plodov sa zvyčajne označuje bližšie určujúcim zhodným alebo nezhodným prívlastkom (*jabukové, ribizlové, viničkovo, habzovo víno, víno z višní* atď.).[1] Vlastnosti vína sa tiež vyjadrujú príslušným prívlastkom, ktorý spolu so základným pomenovaním má terminologickú hodnotu a tvorí súčasť terminologickej vrstvy slovnej

zásoby obyvateľstva vinohradníckych oblastí (*silné, slabuo víno; bielo víno; peržavé, liškavé, rišavé víno; červené, čierno, čarni, cmavi vino; makké, tvrdé víno; mladé, nové, staruo, virobené víno; zlomeno, tahovité, zvláškavené víno; reské, slatké, zajhové, prešové víno; treštorinové, matolinové, korinkovo víno; kvasnové, gaťové, slámené, uhrapkové, strniščové, jabrátkové, jordánsko víno* atď.).

2. Slovo *víno* je polysémne. Základný význam — opojný nápoj z hrozna ako najefektívnejší finálny produkt pestovania hrozna — ovplyvnil aj názov rastliny a jej plodu. V staroslovienskych pamiatkach slovo *víno* označuje nápoj, hrozno i vinič (Slovník jazyka staroslověnského, 1961). Lexéma *víno* okrem základného významu nápoja v moravských nárečiach znamená i hrozno (Bartoš, 1895), v češtine hrozno a vinič (Příruční slovník jazyka českého, 1951), v poľštine označuje slovo *wino* hrozno a viničový ker (Brückner, 1970), v ukrajinskej slovnej zásobe slovo *vino* znamená i hrozno (Horbatsch, 1973), v Daľovom slovníku (1956) sa uvádzajú aj významy hrozno a vinič, v srbochorvátčine funguje slovo *vino* i vo význame vinič (Kašić, 1971). Bernolákov Slowár (1825) v hesle *víno* uvádza iba význam nápoja.

V slovenských mikrodialektoch sa lexéma *víno, vino* ojedinele vyskytuje ako synonymum výrazov *hrozno* a *vinič* na Záhorí (Stupava, o. Bratislava),[2] podobne v užskom nárečí (Kaluža, o. Sobrance) a v severnej nevinohradníckej oblasti šarišských nárečí (*chodza od nas obirac v i n o na maďarsku hraňicu* — Ostrovany, o. Sabinov). Iné doklady na slovo *víno* vo význame hrozno uvádza V. Blanár (1961) z oblasti nad severnou „historickou" hranicou pestovania viniča na Slovensku, z obcí Sv. Anton, o. B. Štiavnica a V. Udiča, o. P. Bystrica. Sú to však okrajové významy substantíva *víno;* jeho význam sa na Slovensku všeobecne zúžil na pojem nápoja z hrozna.

Pomenovania produktov z oblasti so špeciálnymi kultúrami sú známe na celom nárečovom území a patria do jadra súčasnej slovnej zásoby jeho obyvateľov. No práve v mikrorajónoch výroby produktov sa vyskytuje ich

---

[1] Použitý nárečový materiál čerpám z kartotéky Slovníka slovenských nárečí a z údajov získaných dotazníkom Vinohradníctvo 1969, ktoré sú v dialektologickom oddelení JÚĽŠ SAV. Podstatnú časť dotazníkov najmä v stredoslovenských a východoslovenských rajónoch vyplnil dr. V. Uhlár. Výskyt termínu *vinobraňe* vo východoslovenských nárečiach som porovnal s rovnomenným heslom v rukopisnej kandidátskej dizertácii Š. Liptáka (1973), kde sa toto slovo lokalizuje na piatich miestach okresu Sobrance. Doklady na jednotlivé lexémy z historického obdobia slovenčiny čerpám z kartotéky Historického slovníka slovenského jazyka a z jeho pomocnej kartotéky (štúrovské obdobie), ktoré sú uložené v oddelení dejín slovenského jazyka JÚĽŠ SAV. Kolegom ďakujem za ochotné sprístupnenie materiálov.

[2] Uvádzam názvy pôvodných okresov.

významová diferenciácia, pripomínajúca starý jazykový stav, príp. sémantickú štruktúru lexém v susedných slovanských jazykoch.

3. Všeobecne známe slovo *hrozno,* označujúce riadne vyvinutý plod viniča (v nárečiach *hrozen, hrozno, hruozno, hrozni, hrozne, hrozná*), sa používa aj v lexikalizovaných spojeniach (*bílé, ružové hrozno, čierno hruozno, cmavi hrozno; panenské hrozni, záliskové, pazuchové, marcinské, vánočné, štekové hrozne, podhončivé hrozno* atď.), z ktorých sú viaceré názvami podradnejšieho, zvyčajne nedozretého plodu na zálistkoch, pazuchách viniča. Tieto termíny sa svojím určujúcim členom v jednotlivých nárečiach diferencujú lexikálne aj príslušnými jednoslovnými tautonymami či synonymami (*štekár, heťák, zelenáč, ošmrdok, egreš, jagriš, oberke, paperki, pangharti, otava* a i.).

Aj slovo *hrozno (hrozen, hrozni)* je polysémne. Okrem významu „plod viniča" má aj význam „strap, strapec, strapek". Vyskytuje sa aj ako člen spojení, napr. *rítkí, spŕchnutí, otŕchalí hrozen* i *hrozno* (popri *strapec*), ktorým zodpovedajú jednoslovné synonymá *oprchál, oprchálka, páterki* a pod.

V nárečí hlohovskej vinohradníckej oblasti sa sporadicky vyskytuje ešte zúženejší význam slova *hrozno,* a to „bobuľka hrozna" (*na hroznovi je šupka, rása* — Šintava; *strab má velké hrozne* — Trakovice). Podobný význam má i deminutívum *hrozénko* (popri synonymách a tautonymách *zrno, zrnko, gulka, bobula, bobuľa* v zsl. a strsl. nárečiach, vo vsl. nárečiach *bobok, bombuľka*).

Substantívum *hrozno* má miestami aj význam „vinič, viničný ker i výhonky" so zodpovedajúcimi synonymami *kŕč, pňak, drevo, prút.* S týmito významami sa stretáme na Záhorí (Závod), v Novohrade (D. Strehová), v nevinohradníckom Gemeri (Kameňany), v zemplínskych nárečiach (Stanča, Sečovce, Niž. Hrušov) a v užskom dialekte (Vyš. Nemecké).

A. Bernolák (1825) pokladá slovo *hrozen* a *hrozno* vo význame plod viniča — *hrozno* a *strapec hrozna* za synonymá. Spojenie *planí hrozen* a *plané hrozno* znamená však divý vinič, ako napr. na okolí Trnavy *dzivé hrozno* a v Honte *ďivuo hrozno* (Pukanec). Dvojslovný výraz *morskuo hrozno* v hontianskych nárečiach (Sebechleby, D. Rykyčince) je názov egreša.

4. Nárečová terminológia sa síce utvárala a rozvíjala v prostredí jednotlivých nárečí, ale na jej tvorenie vplývali aj iné jazyky. Základ domácej terminológie, ktorá bola odrazom stavu starej agrikultúry, postupom času a vývojom, ovplyvňovaným novšou technológiou, priberal nové terminologicke jednotky vo väčšej alebo menšej miere, ako si to vyžadovala nevyhnutnosť pomenovania nových reálií, označenia pracovných úkonov, nástrojov, javov a pojmov. Miestne i väčšie nárečové celky adaptovali preberané slová podľa svojho jazykového systému. Vznikali alebo sa uplatňo-

vali aj domáce výrazy ako synonymá k prevzatým výrazom, a to asi aj z dôvodov väčšej zrozumiteľnosti. Bol to aj prirodzený prejav schopnosti príslušného nárečia doplňať si slovnú zásobu z vlastných fondov.

Nové agrotechnické postupy ovplyvňovali výrobu v niektorých uzavretejších oblastiach alebo lokalitách len okrajovo a aj nová terminológia prenikala tam sporadicky. Daktoré výrobné odvetvie sa časom stalo druhoradým zamestnaním obyvateľstva a ustúpilo z centra jeho životných potrieb a záujmov. Napriek tomu sa v nárečiach týchto oblastí či lokalít zachovali tradičné pomenovacie prostriedky. Uchoval sa predovšetkým domáci terminologický inventár.

4.1. V procese adaptácie preberaných termínov do domácej slovnej zásoby a zároveň nenarušeného pretrvávania staršieho pomenovacieho inventára utvorili sa na príslušnom nárečovom území lexikálne makroareály, ktoré s drobnejšími presahmi možno vymedziť jednou, príp. dvoma-troma izolexami. Napríklad už v období integrácie slovenských nárečí udomácnené výrazy označujúce miesto, na ktorom sa pestuje vinič, tvoria dva makroareály (z celoúzemného hľadiska smerom od západu na východ v pomere 1:2). Na západnom Slovensku až po celý tok rieky Nitry sa uplatňuje termín *vinohrad* (obdobná situácia je v susedných moravských nárečiach) a na ostatnom našom území sa používa pomenovanie *viňica,* v časti novohradských nárečí slovo *viňic* (Nižnanský, 1976). V staroslovienskych pamiatkach sa vyskytuje lexéma *vinogradъ,* v češtine slovo *vinice* (Machek, 1968). Ukrajinské lexikografické práce zo 17. a 18. stor. (slovníky Timčenka a Beryndu) uvádzajú výrazy *vynnyca, vinnica* i *vinohrad* (Horbatsch, 1973), v súčasných ukrajinských nárečiach je termín *vinnica* (Daľ, 1956), v poľštine *winnica* i *winograd* (Brückner, 1970), v juhoslovanských jazykoch sa používa výraz *vinograd* (Ristić — Kangrga, 1928; Kašić, 1971), vo Vojvodine *vinica* (Horbatsch, 1973).

4.2. Na dve veľké oblasti člení naše územie aj lexéma označujúca náradie, na ktorom sa spracúva hrozno na mušt. V západoslovenských a stredoslovenských nárečiach sa používa dávno prevzaté slovo *preš* (skal. *pres;* tekov. zried. *prés*), vo východoslovenských dialektoch sa uplatňuje prevzatý termín *šajt, šajtov,* ale i stará generácia pozná a používa výraz *pres, prejš, prejšč,* čo predstavuje už istý stupeň unifikácie odborných termínov v nárečiach. Na Morave je známy aj výraz *pres* (Bělič, 1954; Frolec, 1974), v srbochorvátčine je termín *presa za vino* (Ristić — Kangrga, 1928), v staršej ukrajinskej lexikografii sa uvádza slovo *prjasa,* v ukrajinských nárečiach sa vyskytuje výraz *pres* (Horbatsch, 1973). Výraz *lis* preniká do ľudovej terminológie až s najnovšími továrenskými druhmi prešov, používaných v organizovanej vinárskej výrobe a veľkovýrobe, a prostredníctvom učebnicovej literatúry, odbornej literatúry a nomenklatúry.

4.3. Geograficky sa diferencuje aj označenie pre strapec hrozna. V západoslovenských vinohradníckych rajónoch sa používajú domáce varianty *strap, strapec, strapek* (v záhorských nárečiach sa popri nich vyskytujú synonymá či tautonymá *hrozen* a zriedkavo sa používa aj prevzaté *pancír, pancírek),* ktoré presahujú aj do tekovských nárečí a do časti novohradských nárečí *(strapka).* Pre juhostredoslovenské dialekty (hont., novohrad.) je však charakteristická lexéma *sťepka.* V nárečiach východoslovenských vinohradníckych oblastí sa uplatňuje iba hláskoslovne variovaný prevzatý termín *firt, firc, fircik* a *ferd, ferdzik* (Hvozdzik, 1933).

5. Niektoré terminologické jednotky špeciálnych výrobných odvetví sa zaužívali vo významovo nediferencovanej forme v nesúvislých oblastiach okrajových častí územia istého nárečového celku. Často sú to aktualizované významy polysémneho domáceho slova, ktoré geografickým rozložením naznačujú starý slovný základ so všeobecnejším obsahom.

Skoré hrozno sa v skalickom nárečí nazýva *raňina* (tak i Bernolák, 1825) alebo *rané hrozná,* v ostatných juhozápadoslovenských nárečiach sú výrazy *skoré hrozná, sorti, šlachti.* Stredoslovenské pomenovania *časňie fajti, časnuo hrozno* presahujú do východoslovenských nárečí, kde v sobranskom mikrorajóne sa vyskytuje dvojčlenný termín *rani hrozno.* Základ *ran-* je zastúpený aj v iných slovanských jazykoch (Machek 1968).

V podobnom lexikálno-geografickom vzťahu sú označenia viničného kra. V záhorských nárečiach a v dialektoch oblasti Malých Karpát sú zväčša výrazy *peň, pňík, pňíček.* Východoslovenské názvy sú *pňak, pňačok.* Rozsiahly nárečový priestor medzi týmito oblasťami zapĺňajú termíny *krč, kŕč, klč* (až po Nitru), v juhostredoslovenských nárečiach *kŕč, kŕčok,* v užských *korč,* popri lexémach *koreň, koren, hlava.*

Termínu i reálii *bečka (bečica, bečárka, bečárek),* označujúcemu na Záhorí *sud, súdok na víno,* zodpovedá miestami na južnom strednom území *bočka* (Čajkov), *boška* (Revúca) a vo východoslovenských nárečiach *bočka, bečka, bačka* popri prevzatých slovách *hordov, antalok/antalek, barilka.* Na ostatnom území sa používajú názvy *sud, súdek, súdok.* Termín *bočka* (v príslušných hláskoslovných variantoch) je známy aj v susedných slovanských jazykoch (Machek, 1968).

6. Za dlhodobého spoločenského, kultúrneho a hospodárskeho vývoja zanikali na jednotlivých nárečových oblastiach staré terminologické jednotky zmenou reálií, výrobných a spoločenských vzťahov, čo sa odrazilo aj v názvoslovnej vrstve špeciálnych poľnohospodárskych odvetví. Stará terminológia sa zachováva iba v malých nárečových oblastiach, príp. v niektorých lokalitách ako svedectvo staršieho výrobného stavu, hoci výrobné odvetvie nezaniklo ani nestratilo hospodársky význam. V takom prípade mohla na uchovanie tradičnej terminológie vplývať územná i jazyková

blízkosť či susedstvo výrobných regiónov a rovnaký stav výrobnej technológie. Tak sa menili alebo zužovali areály súvislého výskytu niektorých termínov, pričom sa na okrajovej mikrooblasti takmer do súčasnosti udržali staršie termíny a na podstatnej časti oblasti sa zachovali iba v toponymických názvoch. Napríklad v skalickom nárečí do slovnej zásoby staršej vinohradníckej generácie patria prevzaté termíny *greft, greftovat* (Nižnanský, 1980), ktoré sa používali aj v dialektoch malokarpatskej oblasti (no tam sa zachovali už len v toponymách) a v susedných moravských nárečiach, kde sa udržali v tej istej vrstve obyvateľstva ako v Skalici. Bezprostredná blízkosť jazykovo i agrotechnicky podobného prostredia akiste vplývala na zachovanie tohto výrazu, ktorý už inde zanikol.

7. V nárečovej terminologickej vrstve špeciálnych poľnohospodárskych odvetví sa niekedy stretávame so slovami, ktorých lexikálna sémantika korešponduje so súčasným spisovným úzom. Pôsobia dojmom, že sa do nárečí dostali zo spisovnej odbornej terminológie. Synchrónne územné rozloženie týchto lexém nedáva však jednoznačnú odpoveď na otázku, či sú to slová zo staršieho nárečového fondu národného jazyka alebo či sú prevzaté z inojazykového prostredia, príp. či sú to náležite utvorené neologizmy. Zohľadnenie výskytu a vývoja týchto lexém v minulosti môže otázku značne objasniť.

8.1. Západoslovenský termín *vinohradník* (v nárečiach *vinohradňík, vinohradník, vinohranník, vinohraňňík,* hlohov. *vinohraččár*) ako pomenovanie majiteľa vinice je utvorené od slova *vinohrad.* Presahuje aj do vinohradníckych rajónov stredoslovenských nárečí, kde sa uplatňuje iba výraz *vinica (viňica, viňic),* popri systémovom termíne *viňičiar* a prevzatom slove *vincúr.* Vo východoslovenských nárečiach sa používa výraz *viňičar, viňičkar* popri slove *vincľir,* ba i *vinohradňik* (Vinné, Trnava n. Laborcom). Na celom vinohradníckom území sa vyskytujú aj synonymné označenia všeobecnejšieho významu, ako *hospodár* (Záhorie) a *gazda.* Slovo *vincúr* (vsl. *vinclir, vincľir, vincľer* i *vinčur*) sa v staršej odbornej terminológii všeobecne používalo ako termín predovšetkým na pomenovanie odborníka, ktorý mal na starosti panské, mestské alebo väčšie súkromné vinice. V značnom rozsahu sa toto pomenovanie uplatnilo aj na označenie dnešných vedúcich pracovníkov vo viniciach JRD a štátnych majetkov. Slovom *vincúr* sa v západoslovenských a stredoslovenských nárečiach označuje v prenesenom význame škodca viniča chrobák zobonoska viničová (Byctiscus betulae; v tekovských nárečiach má synonymum *martinka* a v Honte *fabrikant).* V Bernolákovom Slowári (1825) sa lexémy *Winohradňik* a *Wincúr* uvádzajú ako synonymá, druhým slovom sa označuje aj zubonoska. Ide tu teda o starý vinohradnícky termín.

8.2. Pri tautonymnej a zároveň aj synonymnej dvojici termínov *obe-*

račka, oberačky — *vinobranie* opodstatnenosť druhého výrazu v slovnej zásobe závisí od významu slova *víno*, konkrétne od jeho významu „hrozno".

V slovenských nárečiach sa na označenie činnosti oberania hrozna všeobecne používajú termíny *oberačka (obiračka, obíračka, obiéračka,* prevažne *oberačka*), miestami *oberanie (oberáňí, obírani, oberaňé; oberaňie, oberaňia; oberaňe, obiraňe).* Obdobie oberačiek sa často označuje tvarom množ. čísla *oberačky* (hont. a novohr. *oberačke*). Všade používanému slovesu *oberať (obírat, obiérat; oberať, oberaťi; oberac, obirac,* zried. i *obrivac)* zodpovedá aj odvodený termín *oberač, oberači (obirač, obiráč, obírač, obiérač, oberač; oberáč).*

Zhodne s týmito nárečovými termínmi uvádza A. Bernolák v Slowári (1825) substantíva *Oberačka* i *Oberaňí,* sloveso *oberať* a odvodený výraz *Oberač.* Český ekvivalent slova *oberačka* tu zastupuje dvojslovný termín *Zbírka Wína.*

Niektoré okrajové nárečia majú popri termíne *oberačka* (činnosť oberania) synonymný či tautonymný výraz *vinobranie.* Len v skalickom mikrodialekte stará generácia používala slovo *vinobraňí* (mestský jazyk), v obci Mokrý Háj sa popri slove *obírački* vyskytujú aj výrazy *vinobraňí* a *vinobraňá.* Na východnom Slovensku v zemplínskych a užských nárečiach popri výrazoch *oberačka, obiračka, oberaňe, obiraňe* je značne frekventované synonymum *vinobraňe* a sporadicky aj prevzaté slovo *suret* (Novosad). Ojedinele sa vyskytujú odvodeniny z tohto základu, ako aj slovesný termín *vinobraňic* (Kaluža) popri *oberac,* obirac a substantívum *vinobranci* (Sečovce) popri *obirači.*

Aj v iných slovanských jazykoch sa stretáme s kompozitom *vinobranie* alebo s jeho obdobou (lat. *vindemia,* nem. *Weinlese*). V moravských nárečiach sa oberanie hrozna označuje výrazom *vinobraňí* (Bělič, 1954), podobná situácia je v češtine (porov. staročeské *vína branie* — Holub — Kopečný, 1952). V poľskej slovnej zásobe sa popri slove *winobranie* vyskytujú odvodeniny *winobraniec, winobranka* — oberač, oberačka (Linde, 1860). Ukrajinské slovníkové práce zo 17. a 18. stor. uvádzajú výraz *vinobrane* (Horbatsch, 1973), v ukrajinských nárečiach je pomenovanie *vinobrannja* (Slovnyk ukrajinskoj movy, 1971), v srbskej a chorvátskej slovnej zásobe je známa lexéma *vinober* (Ristić — Kangrga, 1928), v slavónčine *vinobera,* sloveso *vinobrati* (Linde, 1860).

V predbernolákovskom období (sčasti aj neskôr) sa u nás v administratívnoprávnych písomnostiach (listy, zápisy v mestských knihách a súdnych protokoloch, zmluvy, dohody, inštrukcie atď.) a v náboženskej literatúre používali termíny prevzaté z iných jazykov, z ktorých bola nášmu obyvateľstvu najzrozumiteľnejšia čeština (Doruľa, 1977). Z tohto hľadiska možno chápať aj používanie termínu *vinobranie* v starších písomnostiach z územia

Slovenska. Stretávame sa s ním napr. v zápisoch trnavskej pereckej knihy č. 3. z r. 1577 *(uiplatit po uinobrani, po uinobrani... penisze polosit* — Krajčovič, 1961), v administratívnych písomnostiach oravského hradného panstva z r. 1735 *(navratiwsse se z uherskeg zeme z winobrania).* Slovo *vinobranie* sa vyskytuje v písomnostiach nevinohradníckeho Šariša, napr. z obce Kojšov 1681 *(Item na vinobrani dali sme vuz i oberačom),* z Tročian 1784 *(Jak nas na vinobrani vyženu),* zo Župčian 1784 *(až po vinobranu naš statek aj my podani robit neprestavame).* Táto lexéma sa používa aj v tlačených textoch administratívnoprávneho typu, ako je napr. urbár z druhej polovice 18. stor., kde sa vyskytuje raz dvojica týchto ekvivalentov *(w Czas... Winobrany aneb Oberačky),* v ostatných prípadoch sa používa termín *Oberaczka, Obiraczka* atď. V náboženskej tlači sa využívajú obidva ekvivalenty.

Vyexcerpovaný jazykový materiál z tlače štúrovského a matičného obdobia (Pomocná kartotéka Historického slovníka slovenského jazyka JÚĽŠ SAV) dokladá ešte tradičné používanie oboch výrazov. Vyskytuje sa i variant *vinobračka* vo význame „čas oberačiek", ktorý sa zriedkavo vyskytuje aj v češtine (Příruční slovník jazyka českého, 1951—1953). Š. Jančovič vo svojom slovníku (1848) uvádza lexému *vinobraňja* a synonymum *oberačka* oproti ekvivalentu *szüret.* Loosov trojjazyčný slovník (1870) podobne vysvetľuje nem. *Weinlese* a maď. *szüret* dvojicou *vinobranie, oberačka.*

O niečo odlišnejšia je situácia v rozšírení lexémy *vinobranie* vo význame „oberačková slávnosť — oldomáš na skončenie oberačiek". Slovo *vinobranie* sa v tomto význame uplatňuje miestami na Záhorí (najmä v skalickom nárečí, ale tu sú i synonymá *vinobraňícka zábava* a *hroznová muzika, bál*) a v dialektoch malokarpatskej vinohradníckej oblasti *(vinobraňí, vinobrání)* popri termínoch *obírački, obiračková, oberačková zábava.* V Modre na „vinobraní" býval *oldomášoví* alebo *oberačkoví venec.* Podľa údajov získaných dotazníkom Vinohradníctvo (1969) presahuje termín *vinobranie* v tomto význame najnovšie prostredníctvom veľkovýrobných hospodárstiev pestujúcich hrozno a organizujúcich tieto slávnosti aj do oblasti hlohovských nárečí *(vinobraní)* a preniká i do stredoslovenských nárečí (*vinobraňie* — Zl. Moravce, *vinobraňia* — Žemberovce, Sebechleby, *slávnosť vinobraňia* — Jabloňovce atď.) ako výraz na pomenovanie oberačkovej zábavy. V týchto oblastiach sa lexéma *vinobranie* pociťuje ako nové slovo, čo sa miestami zdôrazňuje — *teraz vinobraňia po oberačke* (napr. Žemberovce). Vo východoslovenských nárečiach sa na pomenovanie tejto reálie používa slovo *vinobraňe* a združené termíny *vinobranski odomáš, vinobranska zabava* (ale je *viňičarski veňec* — Sečovce), *vinobraňecki slavnosci,* príp. sporadicky *siretibal* (ale *viňičarski veňec* — Novosad).

Na utvorenie jednoslovného termínu *vinobranie* ako oficiálneho pomenovania oslavy pri ukončení oberačiek hrozna akiste ako model poslúžilo aj všeobecne známe kompozitum *dožinky* (*namísto dožinkov vinobrání* — Hlohovec), ktoré malo alebo ešte má v nárečiach aj viacslovné synonymá či tautonymá (*žatevní oldomáš, vížinkárski oldomáš, udomáš po žňivoch* ap.).

Vznik a vývoj oberačkových slávností a teda aj rozšírenie ich pomenovania výrazom *vinobranie* objasňuje etnografická literatúra údajmi, podľa ktorých na juhovýchodnej Morave „většina slávností vinobraní ... má svůj počátek v prvních desetiletích našeho století", konkrétne r. 1908 (Frolec, 1974). Časove s tým je zhodný začiatok a rozšírenie tradície organizovaných oberačkových slávností v Bratislave a v ostatných malokarpatských mestách, a to aj za prispenia námezdných robotníkov, prichádzajúcich ta v značnom počte z moravskoslovenského pohraničia (Kahounová, 1975). Zo synchrónneho hľadiska je termín *vinobranie* vo význame oberačkovej slávnosti nový.

Na východnom Slovensku mala lexéma *vinobraňe* azda väčšiu oporu v prvom význame slova, no jej frekvenciu mohol ovplyvniť aj výskyt tohto termínu v slovanskom susedstve. Akiste tu vplývalo aj organizovanie oberačkových slávností rozličnými inštitúciami po dvoch vojnách. Okrem toho po fyloxérovej pohrome začiatkom nášho storočia a po zániku východoslovenských viníc i na veľkostatkoch (tvorili zhruba polovicu viničných plôch) povojnové vinohradníctvo (Vereš — Žembery, 1965) so závažne narušenou kontinuitou tradičnej formy tohto výrobného odvetvia bolo už v novom štátnom útvare prístupné novšej technológii aj terminológii.

9. Geografické rozšírenie nárečovej vinohradníckej terminológie naznačuje teda územný výskyt danej kultúry (centrá, sekundárne a okrajové oblasti pestovania). Rozšírenejšie, často staré termíny (domáce a prevzaté), uplatňujú sa zavše na širokom nárečovom území významovo nediferencované či menej diferencované, iné sa lexikálne odlišujú a vytvárajú väčšie či menšie areály podľa nárečových makrooblastí, pričom sa výrazne prejavujú i mikrodialekty.

V rozvinutej nárečovej vinohradníckej terminológii sa uplatňuje aj vplyv starých nemeckých jazykových enkláv, v istej miere maďarské jazykové susedstvo, na východe aj príbuznosť či obdobná jazyková situácia v poľštine i v ukrajinských dialektoch a na západe vzájomné jazykové kontakty blízkych moravsko-slovenských nárečí, ktoré často vychádzajú zo spoločných starých jazykových fondov alebo z prevzatých termínov. Našu bohatú nárečovú vinohradnícku terminológiu možno pokladať za súčasť európskej, konkrétnejšie stredoeurópskej vinohradníckej terminológie s primeranou zásobou vlastných pomenovacích prostriedkov.

Literatúra

BARTOŠ, F.: Dialektologie moravská. Druhý díl. Nářečí hanácké a české. Brno, Matice moravská 1895, s. 411, 440.

BERNOLÁK, A.: Slowár slovenskí, česko-latinsko-ňemecko-uherskí. Zv. 1, 3, 5. Budín, Typogr. Reg. univers. hungaricae 1825, s. 800—802; 1775, 1776; 3762, 3766, 3767.

BĚLIČ. J.: Dolská nářečí na Moravě. Praha. Nakladatelství ČSAV 1954, s. 179.

BLANÁR, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 184.

BRÜCKNER, A.: Słownik etymologiczny języka polskiego. 2. vyd. Warszawa, Wiedza Powszechna 1970, s. 622.

DAL, V.: Tolkovyj slovar živogo velikorusskogo jazyka. Zv. 1. A — Z. Moskva, Gosudarstvennoje izdateľstvo inostrannych nacionaľnych slovarej 1956, s. 205. 206.

DORULA, J.: Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, Veda 1977, s. 39.

FROLEC, V.: Tradiční vinařství na Moravě. Brno, Universita J. E. Purkyně 1974, s. 78.

HABOVŠTIAK, A.: O slovníkovom spracúvaní geograficky nečlenenej vrstvy nárečovej lexiky. Slovenská reč, *45*, 1980, s. 158—164.

HOLUB, J. — KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Státní nakladatelství učebnic 1952, s. 417.

HORBATSCH, O.: Ukrajinische Weinbauterminologie. In: Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongres in Warschau 1973. München 1973, s. 155—175.

HVOZDZIK, J.: Zovrubný slovník slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský. Časť maďarsko-slovenská. Zv. 2. Košice 1933, s. 256.

KAHOUNOVÁ, E.: Malokarpatské oberačky — nová verzia tradičných slávností. Slovenský národopis, *23*, 1975, s. 566—570.

KAŠIĆ, J.: Vinogradska leksika u Sremu. Godišnjak Filozofickog fakultetu u Novom Sadu. Zv. 14/1, 1971, s. 160, 161.

KRAJČOVIČ, R.: Najstaršia perecká kniha mesta Trnavy. In: Jazykovedné štúdie. 6. Red E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 56.

LINDE, B.: Słownik języka polskiego. Zv. 6. Lwów 1860, s. 332.

LOOS, J.: Wörterbuch der deutschen, ungarischen und slovakischen Sprache. Zv. 2. Pest, Verlag von W. Lauffer 1870, s. 613.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Academia 1968, s. 49, 508, 690.

NIŽNANSKÝ, J. R.: Pestovanie viniča na Slovensku a jeho odraz v chotárnych názvoch. In: VI. Slovenská onomastická konferencia (Nitra 4.—6. apríla 1974). Red. M. Maitán Bratislava, Veda 1976, s. 236—238.

NIŽNANSKÝ, J. R.: Greft — vinohradnícke apelatívum a toponymum. Slovenská reč. *45*, 1980, s. 288—294.

PALKOVIČ, K.: Nárečová terminológia a spisovný jazyk. Kultúra slova, *6*, 1972, s. 289—293.

Příruční slovník jazyka českého. Zv. 1, 6. Praha, ČSAV — Státní nakladatelství 1951—1953, s 978; 998

RISTIĆ, S. — KANGRGA, J.: Rečnik srpskohrvatskog i nemačkog jezika. Beograd 1928, s. 66, 115, 770.

Slovník jazyka staroslověnského. Red. J. Kurz. Praha, Nakladatelství ČSAV 1931, s. 190.

Slovník slovenských nárečí. Ukážkový zväzok. Red. I. Ripka. Bratislava, Veda 1980, s. 54.

Slovnyk ukrajinskoj movy. Zv. 1. Kyjev, Vydavnyctvo Naukova dumka 1971, s. 441.

VEREŠ, A. — ŽEMBERY, A.: Vinohradníctvo na východnom Slovensku. Košice 1965, s. 10.

Soňa Šoková

ZÁKLADNÉ OTÁZKY SOCIOLINGVISTIKY

V popredí záujmu súčasnej svetovej lingvistiky stojí problematika novej jazykovednej disciplíny — sociolingvistiky.

Sociolingvistika vznikla v päťdesiatych rokoch 20. stor. ako reakcia na nemarxistické smery v západnej jazykovede; v socialistických krajinách nadviazala na sociolingvistický prístup k problematike jazyka, ktorý sa dôsledne uplatňoval od VOSR (Dešerijev, 1977, s. 7). Zložitú jazykovú situáciu zapríčinenú mnohoetnickosťou ZSSR už v r. 1917 riešil V. I. Lenin (1959, s. 350), ktorý v mene sovietskej vlády vyhlásil 3. novembra Deklaráciu práv pre národy a národnosti sovietskeho štátu, rovnoprávnosť rasových rozdielov, náboženských vyznaní a jazykov.

Iným stimulom pre vznik sociolingvistiky sa stal aj stupeň vývinu ľudskej spoločnosti a vývinu vedy. V dôsledku narastania a prehlbovania vedeckých poznatkov a informácií vznikla tendencia skúmať jednotlivé objekty vedeckého bádania z viacerých aspektov. Takto sa vytvorili podmienky pre vznik a kodifikovanie nových vedných disciplín hraničného, interdisciplinárneho, integratívneho a polydisciplinárneho charakteru. Sociolingvistika vznikla z potreby skúmať zákonitosti vzťahu jazyka k spoločnosti i vzťahu spoločnosti k jazyku a objasniť dialektiku týchto vzťahov.

Aj keď tieto súvislosti jazyka a spoločnosti naznačili vo svojich prácach viacerí lingvisti (napr. J. Baudouin de Courtenay navrhol „horizontálne" a „vertikálne" členenie jazykov; sociálne hľadiská brali do úvahy E. D. Polivanov, L. P. Jakubinskij, A. M. Seliščev, G. O. Vinokur a i.), sociolingvistika sa v rámci hierarchie spoločenských vied systematizovala až v r. 1963 (Tripp — Ervin, 1976, s. 101). Termín sociolingvistika, ktorý prvýkrát použil H. Currie r. 1952, zostal viac-menej nepovšimnutý až do r. 1963, keď sa naznačil smer výskumov v tejto oblasti (tamtiež, s. 182). Túto situáciu zapríčinila predovšetkým požiadavka skúmať jazyk štruktúrnymi, generatívnymi, bloomfieldovskými metódami, ktoré presadzovali americkí jazykovedci v 50. rokoch (Průcha, 1972, 1973). Tým, že ignorovali človeka ako hlavný predpoklad akejkoľvek komunikácie, popierali aj dialektiku vzťahu jazyka a spoločnosti.

Reakcia na uvedené chápanie jazyka sa prejavila v plnej miere. Už vznikom psycholingvistiky, ktorá zlučovala poznatky a metódy psychológie, lingvistiky a niektorých iných vied, naznačili sa nové možnosti jazykovedy (Průcha, 1973).

V 70. rokoch sa prejavili zbližovacie tendencie medzi psycholingvistikou a sociolingvistikou okrem iného aj v teórii polydisciplinárnej psycho-socio-

lingvistiky (Průcha, 1972, s. 73). Vývin obidvoch interdisciplín (psycholingvistiky i sociolingvistiky) však ukazuje, že ich spojenie by nemohlo uspokojiť ani sociolingvistov, ani psycholingvistov, pretože nebolo možné sa uchrániť pred uprednostňovaním jednej zložky interdisciplíny, resp. hraničnej disciplíny na úkor druhej, Preto teória polydisciplinárnej psycho-socio-lingvistiky nenašla v jazykovednej praxi stúpencov.

Na súčasnom stupni vývinu sa sociolingvistika ešte nevyznačuje jednotným pojmovým aparátom, nemá jednotnú definíciu, opis metód a predmet svojich výskumov (Švejcer, 1977). Pri pokusoch načrtnúť, resp. utvoriť pojmovú a terminologickú základňu, ktorú by prijali všetci sociolingvisti a všetky sociolingvistické školy, resp. sociolingvistické smery, výrazne vystupuje viacero problémov: 1. filozofické a ideové východisko sociolingvistiky, 2. rozsah sociolingvistiky, 3. obsah sociolingvistiky, 4. podiel účasti lingvistiky pri utváraní sociolingvistiky. Pri riešení základných teoretických otázok sociolingvistiky bádatelia zo socialistických krajín i niektorí západní sociolingvisti vychádzajú z marxisticko-leninského učenia o spoločnosti a pri svojich výskumoch uplatňujú hľadiská dialektického materializmu.

Metodologická platforma sociolingvistiky, ktorá sa spracúva v ZSSR a v iných socialistických krajinách, sa zakladá na marxistickej sociológii a vychádza z kategórií historického materializmu, kým nemarxistická sociolingvistika sa opiera o buržoáznu pozitivistickú sociológiu. Z niektorých marxisticky orientovaných autorov na Západe možno spomenúť D. Hymesa, jedného z najvýznamnejších teoretikov súčasnej americkej sociolingvistiky, a skupinu západonemeckých vedcov — stúpencov historickomaterialistického smeru sociolingvistiky (U. Ammon, K. E. Ehlich, F. Müller), ktorí kritizujú predovšetkým americké a anglické opisy „socio-jazykových" situácií, opierajúce sa najmä o poznatky buržoáznej sociológie (Švejcer, 1977, s. 8, 10; Jachnov, 1976, s. 224).

Chápanie rozsahu sociolingvistiky je nejednotné. Jednotliví autori sa pri vymedzení sociolingvistiky ako vednej disciplíny rozchádzajú už v základnej otázke, či je sociolingvistika veda, vedná disciplína, vedná oblasť, resp. oblasť vedeckých výskumov, alebo prístup, metóda výskumov a spracovania problematiky jazyka. Ak sa sociolingvistika považuje za vedu, možno ju chápať podľa jednotlivých autorov ako vedu samostatnú, resp. nesamostatnú a integračnú, resp. syntetickú. Sociolingvistika chápaná ako vedná disciplína sa podľa iných bádateľov hodnotí ako samostatná alebo interdisciplinárna, resp. hraničná.

Táto nejednotnosť je dôsledkom toho, že mnohí autori nemajú dosiaľ ujasnený vzťah sociolingvistiky k sociológii jazyka, k sociálnej lingvistike a nejednotne používajú tieto pomenovania ako synonymné aj nesynonymné.

R. Grosse a A. Neubert považujú sociolingvistiku a sociológiu jazyka za odlišné disciplíny a navrhujú dve možnosti výskumu: vychádzajúc od sociálnych kategórií k lingvistickým alebo od lingvistických k sociálnym (Grosse — Neubert, 1970, s. 3, 4). Americký teoretik Dell Hymes zužuje sociolingvistiku na „jeden zo smerov vedeckého bádania, na ktorom sa zúčastňujú i predstavitelia iných vied". Aj preto uznáva trichotómiu: sociálne orientovaná lingvistika — sociolingvistika — sociológia jazyka (Hymes, 1968). Iný americký autor J. A. Fishman vysvetľuje vzťah sociolingvistiky k sociológii jazyka ako vzťah časti k celku. Podľa toho skúma sociolingvistika sociálne modelovanú variatívnosť vo využívaní jazyka a sociológia jazyka sa orientuje na širšie sociálne problémy (Fishman, 1971; Švejcer, 1977, s. 62—63). Termín sociálna lingvistika autor často strieda s termínom sociológia jazyka (porov. Fishman, 1971). J. Fishman ako sociológ pokladá za cieľ sociolingvistických výskumov „bádanie sociálne podmienených variantov v prirodzenom jazyku". Známy americký sociolingvista W. Labov hodnotí sociolingvistiku ako oblasť vzájomného prelínania sociológie a lingvistiky, ktorá zahŕňa všetky mnohostranné vplyvy sociálnych faktorov na jazyk a jazykových faktorov na spoločnosť (Labov, 1976, s. 7). Predmet sociolingvistiky vidí tento autor vo výskumoch štruktúry jazyka a jazykových zmien na základe údajov získaných pri výskume každodenného používania jazyka. Labov člení sociolingvistickú problematiku do týchto tematických celkov: 1. štandardizácia jazyka a jazykové plánovanie, 2. dvojjazyčné a mnohojazyčné správanie, 3. pidginizácia a kreolizácia, 4. etnografia komunikovania, 5. kinezika a proxemika, 6. analýza reči, 7. sociálne rozvrstvenie jazyka, 8. vzťah k jazyku, 9. štylistika, 10. jazyková variatívnosť, 11. rozvíjajúce sa jazykové zmeny a 12. komunikatívne systémy (Labov, 1976, s. 6).

Sovietsky autor L. B. Nikoľskij, ktorý sa zaoberá teoretickými otázkami sociolingvistiky, rozlišuje sociolingvistiku skúmajúcu v jazyku odraz istých sociálnych javov a lingvosociológiu, ktorá skúma jazyk ako jeden z aktívnych sociálnych javov, ako jeden z faktorov vplývajúcich na spoločenský proces (Nikoľskij, 1974, s. 63; 1978, s. 75). Sociolingvistike pripisuje dve úlohy: 1. skúmať distribúciu prvkov jazyka, ktoré sú všeobecné a fungujú v danej spoločnosti a 2. skúmať štruktúru jazyka nielen z aspektu jej sociálne členenej realizácie, ale aj v pláne sociálne podmieneného jazykového systému (Nikoľskij, 1978, s. 75). Iní autori stotožňujú pojmy sociológia jazyka a sociolingvistika, resp. sociálna lingvistika a sociolingvistika. V. A. Avrorin (1975) používa ako rovnoznačné pojmy sociolingvistika a sociálna jazykoveda. Za predmet sociálnej jazykovedy, t. j. sociolingvistiky, pokladá funkčnú stránku jazyka (spisovná reč v písomnej i hovorenej forme), dialektnú podobu jazyka vo forme teritoriálneho a sociálneho nárečia atď.

(Ondrus, 1977, s. 96, 97), pričom zdôrazňuje oprávnenie chápať sociolingvistiku ako samostatnú časť jazykovedy. Aj v chápaní F. Pappa a E. Kissa (1976, s. 213) sa výrazy sociálna lingvistika a sociolingvistika používajú ako synonymné. Podobne chápu sociológiu jazyka a sociolingvistiku A. Piotrowski a J. Ziółkowski (1976), ktorí považujú sociológiu jazyka za jednu zo subdisciplín sociológie kultúry v užšom zmysle. Sociolingvistiku charakterizujú ako disciplínu, ktorá má ambície „byť niečím viac než hraničným územím medzi sociológiou a jazykovedou" (Piotrowski — Ziółkowski, 1976, s. 451).

Názory na vzťah spomínaných vedných disciplín sa teda značne odlišujú. Za adekvátne pokladáme diferencovať vedné disciplíny orientované lingvisticky a sociologicky (sociolingvistika oproti sociológii jazyka a pod.). Ich stotožňovanie by viedlo ku skresľujúcemu obrazu, ktorý by zjednodušoval a deformoval vzťah vedných disciplín rôznej orientácie. Preto sa budeme pridržať pojmu sociolingvistika.

Naznačili sme už, že vymedzenie rozsahu sociolingvistiky nie je jednoduché. Možno tu badať dve tendencie: 1. preceňovanie sociolingvistiky ako „všemocnej vedy vied", integratívnej vedy typu filozofie, resp. samostatnej, nezávislej, „sebestačnej" vedy a 2. chápanie sociolingvistiky iba ako istej oblasti výskumov, resp. prístupu k problematike jazyka. Treba konštatovať, že na základe doterajšieho vývinu a súčasnej úrovne sociolingvistiky nemožno ju chápať ako autonómnu vedu (ako ju charakterizuje napr. Ch. Jachnov, 1976, s. 220, 221), tým menej ako vedu syntetického typu, ako je filozofia.

Druhá krajnosť, ktorá sa prejavuje pri hodnotení súčasného stavu sociolingvistiky, je podceňujúce hľadisko, ktorého stúpencami sú podľa W. Lubaśa (1979, s. 14) napr. W. Kaniuka a David de Camp. Pochybnosti a nedôveru k tejto disciplíne vyjadril najvýraznejšie David de Camp (1971) v práci Ist eine soziolinguistische Theorie möglich? Autor vyčíta sociolingvistike nedostatočné vymedzenie predmetu a nedostatok teoretických základov; hovorí o nej, že „sociolingvistika ... je v predteoretickom štádiu [...] bez vlastnej teórie a istoty, či má svoje miesto v celkovej lingvistickej teórii" (Lubaś, 1979, s. 16).

Priamo protichodné je tvrdenie spomínaného Ch. Jachnova, ktorý hovorí o sociolingvistike ako „samostatnej vednej disciplíne", čo sa prejavuje špecifickým spôsobom určenia jej predmetu, vlastnou terminológiou a rozvojom špeciálnych metód zbierania materiálu (Jachnov, 1976, s. 220, 221).

Obidve uvedené chápania sociolingvistiky sú jednostranné, a preto deformujúce. Je pochopiteľné, že pre sociolingvistiku ako pomerne mladú rozvíjajúcu sa disciplínu je na súčasnom stupni vývinu charakteristická celková rozkolísanosť, čo sa týka pojmového aparátu, ako aj metód skú-

mania. Preto hovoriť o sociolingvistike ako o samostatnej, „nezávislej" vede považujeme zatiaľ za predčasné.

V úsilí nájsť východisko z tejto situácie, prekonať obťažnosť vymedzenia obsahu sociolingvistiky podávajú niektorí autori definíciu tejto vednej disciplíny v širšom i užšom zmysle. A. D. Švejcer charakterizuje súčasnú sociolingvistiku ako pomerne mladé odvetvie jazykovedy, ktoré možno chápať úzko (skúmanie mikrosociologických faktorov v jazyku) alebo ako širokú oblasť výskumov spojených s problémom jazyk a spoločnosť (Švejcer, 1977, s. 31). O. S. Achmanovová a A. N. Marčenko (1971, s. 2—11) vymedzujú sociolingvistiku v širšom zmysle ako rozpracovanie materiálu rôznych jazykov, ktoré z veľkej časti nepatria k priemernej západoeurópskej kultúre; jej úlohou je skúmať pôsobenie niektorých faktorov (napr. sociálny pôvod, vek) na reč. Užšie vymedzenie sociolingvistiky, ktoré navrhujú Achmanovová a Marčenko, je jej určenie ako vedy o jazykovej existencii (termín jazyková existencia sa používa v japonskej jazykovede) a oblasti jazykovedy, ktorá sa zaoberá koreláciami medzi mikrolingvistickými javmi a faktami spoločenského života daného kolektívu.

Široké a úzke chápanie sociolingvistiky navrhuje aj B. N. Golovin (1969), podľa ktorého sa sociológia jazyka pokúša objasniť 1. v širšom zmysle celý komplex úrovňových členení jazyka a celý systém jeho variantov, 2. v užšom chápaní ide o členenie jazyka a jeho fungovanie, ktoré možno pozorovať na úrovni sociálnych skupín a spoločenských vrstiev kolektívu.

I keď je jazyk predmetom jazykovedy, zároveň je aj predmetom výskumov niektorých medziodborových disciplín. J. Horecký (1978, s. 8) považuje sociolingvistiku za hraničnú disciplínu, keďže sociálne fakty sú predmetom iných vied a súčasne môžu prijímať fakty obohatené o hľadiská jazykovedy. Sociolingvistika je jazykovedná disciplína skúmajúca spoločenské podmienky jazykovej komunikácie, vzťah jazyka a spoločnosti, vzťah používateľov k jazyku (Horecký — Rácová, 1979, s. 157). M. Hübschmannová (1973, s. 257) pokladá sociolingvistiku za priestorovú disciplínu, ktorá má svoju obsahovú stránku (existencia a vzájomný vzťah spoločenských a jazykových štruktúr) a metodologickú stránku (analýza vzťahu hovoriacich k jazyku a jeho fungovaniu v priebehu spoločenskej komunikácie). Sociolingvistika podľa J. Krausa nie je „takou samostatnou náukou, ktorá by stála na úrovni s psycholingvistikou, etnolingvistikou, ale nemôže predstavovať len „akýsi prístup k jazykovým javom" (Kraus, 1976, s. 205).

Podľa nášho náhľadu je sociolingvistika hraničná lingvistická vedná disciplína, ktorá využíva metódy sociológie na výskum vzťahu spoločnosti a jazyka.

Pri ďalšom členení sociolingvistiky je dôležité vyčlenenie obsahu (t. j. jej predmetu). Dotkli sme sa ho pri vyčleňovaní obsahu pojmu socioling-

vistika, ktorý priamo súvisí s určením jej predmetu. O tom, že vymedzenie pojmu sociolingvistika, vypracovanie jej pojmového aparátu, terminológie a určenie okruhov problémov nie je zatiaľ ani jednoduché, ani jednoznačné, svedčí aj to, ako ju vymedzujú jednotliví sociolingvisti.

Teoretickými otázkami súčasnej sociolingvistiky sa zaoberá J. D. Dešerijev (1977, s. 283, 284), ktorý vidí jej predmet vo všeobecných a osobitne sociálne podmienených zákonitostiach fungovania jazyka, jeho rozvoja a vzájomného pôsobenia jazyka a spoločnosti. Podobne ako Nikoľskij (Švejcer — Nikoľskij, 1978, s. 60) vidí predmet sociolingvistických výskumov v celom komplexe problémov, ktoré odrážajú vzťahy medzi jazykom a spoločnosťou.

Oblasť výskumov a predmetu sociolingvistiky podrobnejšie vymedzujú E. M. Vereščagin a V. G. Kostomarov (1977, s. 19—20). Podľa nich skúma sociolingvistika napr. pôsobenie spoločnosti na jazyk, úlohu jazyka v spoločnosti, obmeny foriem vyjadrovania v závislosti od rečovej situácie, sociálneho pôvodu a sociálneho stavu hovoriacich (sociálnosť kontextu reči): „jazyka" mesta a vidieka, sociálnych skupín a profesionálnych spoločenstiev... Autori považujú sociolingvistiku za vedu, ktorá skúma dialektickú jednotu jazyka a kultúry (Vereščagin — Kostomarov, 1977, s. 19).

V československej jazykovede sa nad predmetom sociolingvistiky zamýšľal okrem iných V. Skalička (1975, s. 47), ktorý poukazuje na to, že vzťah jazyka a spoločnosti sa skúma tam, kde ide o uplatnenie jazyka v spoločnosti. Sociolingvistika má riešiť otázku, akú úlohu má jazyk v živote spoločnosti, ako napomáha jej rozvoj, otázky diglosie, bilingvizmu, sociálnej platnosti spisovného jazyka a pod.

Z celkového prehľadu názorov na obsah i rozsah sociolingvistiky vyplýva, že kritériá jednotlivých autorov sú formulované rozlične. Aj napriek tomu, že existuje istý, dnes už klasický okruh otázok, ako sú bilingvizmus, diglosia, sociálne a profesionálne nárečia, jazyk sociálnych spoločenstiev, jazyk mesta, vidieka, jazyk menšín a pod., v súčasnosti sa tematická oblasť sociolingvistiky rozrastá a rozširuje. Do popredia sa dostávajú nielen aktuálne otázky spisovných jazykov, ale aj problémy spojené s jazykovým plánovaním, jazykovou situáciou, jazykovou politikou, kultúrou jazyka a mnohými špecifickými otázkami. V oblasti kultúry jazyka je stále aktuálny predovšetkým výskum vzťahu používateľov k jazyku, ich postojov a názorov na jazyk, ako aj výskum možností pozitívne vplývať na utváranie vzťahu používateľov k jazyku a pod. Kultúra jazyka predstavuje jeden z tematických okruhov, ktorými sa sociolingvistika zaoberala už od svojho vzniku a v súčasnosti tvorí jej pevnú zložku.

V dôsledku tematickej nevyhranenosti a pestrosti sociolingvistiky nie-

ktorí autori pochybujú o možnosti opísať jej predmet, iní ho vymedzujú širšie alebo užšie, iní zasa navrhujú súčasne niekoľko definícií a pod.

Popri individuálnom prístupe jednotlivých autorov k sociolingvistike nemalú úlohu zohráva aj príslušnosť k tej-ktorej sociolingvistickej škole, resp. smeru, čo má tiež svoj podiel na komplikovanej situácii v sociolingvistickej teórii, metodológii a terminológii.

Všetky uvedené skutočnosti spôsobujú roztrieštenosť, rozkolísanosť a prevládanie subjektívnych hľadísk pri riešení otázok predmetu sociolingvistiky, jeho vymedzenia, ohraničenia i otázok terminológie a metodológie, ktoré aj naďalej zostávajú a ešte zrejme dlho zostanú predmetom diskusií.

Literatúra

ACHMANOVA, O. S. — MARČENKO, A. N.: Osnovnyje napravlenija v sociolingvistike. Innostrannyje jazyki v škole, *4*, 1971. s. 2—11.

AVRORIN, V. A.: Problemy izučenija funkcionaľnoj storony jazyka. K voprosu o predmete sociolingvistiki. Leningrad. Nauka 1975. 257 s.

de CAMP, D : Ist eine soziolinguistische Theorie möglich? Aspekte der Soziolinguistik Frankfurt/M. 1971, s. 230—245.

DEŠERIJEV, J. D.: Sociaľnaja lingvistika. Moskva. Nauka 1977. 381 s.

FISHMAN, J. A.: Advences in the Sociology of Language. Paris — Hague, Ed. by J. A. Fishman 1971. 320 s.

GOLOVIN, B N.: Voprosy sociaľnoj differenciacii jazyka. Voprosy sociaľnoj lingvistiki, Leningrad 1969 347 s.

GROSSE, R. — NEUBERT, A.: Thesen zur marxistischen Soziolinguistik. Linguistische Arbeitberichte Leipzig 1970. s. 3—4.

HORECKÝ, J.: Základy jazykovedy. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978 179 s.

HORECKÝ, J. — RÁCOVÁ, A.: Slovník jazykovedných termínov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 208 s.

HYMES, D : Sociolinguistics Languague Sciences, *1*, 1968, s. 32.

HÜBSCHMANNOVÁ, M.: Jazyková politika Sovětského svazu. Některá teoretická východiska sovětské sociolingvistiky a jejichž možné aplikace v ČSSR. Sociologický časopis, *3*. 1973, s. 259—277.

JACHNOV, CH : Razvitije i problemy sociolingvistiki v FRG. In: Sociaľno-lingvističeskije issledovanija. Red. L. P. Krysin a D. N. Šmelev. Moskva, Nauka 1976, s. 218—230.

KRAUS, J.: K ponimaniju sociolingvistiki v Čechoslovakii. In: Sociaľno-lingvističeskije issledovanija. Red. L. P. Krysin — D. N. Šmelev. Moskva, Nauka 1976, s. 199—208.

LABOV, W.: Jedinstvo sociolingvistiki. In: Sociaľnolingvističeskije issledovanija. Red. L. P. Krysin a D. N. Šmelev. Moskva, Nauka 1976, s. 5—25.

LENIN, V. I.: Spisy. 19. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1949 s. 350.

LUBAŚ, W.: Socjolingwistyka jako metoda badawcza In: Socjolingwistyka 2. Red. W. Lubaś. Warszawa — Kraków — Katowice, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1979, s. 11—27.

NIKOLSKIJ, L. B : O predmete sociolingvistiki. Voprosy jazykoznanija, *23*, 1974, s. 60—67; porov. aj slovenský preklad v zborníku Spisovný jazyk a jazyková kultúra. Red J Horecký. Bratislava, Veda 1978, s. 75—85.

ONDRUS, P. (rec): Avrorin, V. A.: Problemy izučenija funkcionaľnoj storony jazyka. K voprosu o predmete sociolingvistiki. Leningrad, Nauka 1975. 275 s. In: Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 96—98.

PAPP, F. — KISS, K. E.: Voprosy sociaľnoj lingvistiki. In Sociaľno-lingvističeskije issledovanija. Red. L. P. Krysin — D. N. Šmelev. Moskva, Nauka 1976, s. 208—217.

PIOTROWSKI, A. — ZIÓŁKOWSKI, J.: Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976. 450 s.
PRŮCHA, J.: O některých vztazích psycholingvistiky a sociolingvistiky. Jazykovedný časopis, *23*, 1972, s. 66—76.
PRŮCHA, J.: Sovětská psycholingvistika a některé její pedagogické aplikace. Praha, Academia 1973. 120 s.
SKALIČKA, V.: Hranice sociolingvistiky. Slovo a slovesnost, *36, 1975*, s. 42.
ŠVEJCER, A. D.: K razrabotke poňatnogo apparata sociaľnoj lingvistiki. In: Sociaľno-lingvističeskije issledovanija. Red. L. P. Krysin — D. N. Šmelev. Moskva, Nauka 1976, s. 31—42.
ŠVEJCER, A. D.: Sovremennaja sociolingvistika. Teorija, problemy, metody. Moskva, Nauka 1977. 165 s.
ŠVEJCER, A. D.: Vvedenije v sociolingvistiku. Moskva, Vyššaja škola 1978. 202 s.
TRIPP — ERVIN, S.: Sociolingvistika v SŠA. In: Sociaľno-lingvističeskije issledovanija. Red. L. P. Krysin — A. D. Šmelev. Moskva, Nauka 1977, s. 181—199.
VEREŠČAGIN, E. M. — KOSTOMAROV, V. G.: Iz opyta sozdanija lingvostranovedčeskich posobij po russkom jazyku. Iz istorii vzgľadov na sociaľnuju prirodu jazyka. Moskva, Izdateľstvo Moskovskogo universiteta 1977. 207 s.

DISKUSIE

Ladislav Dvonč

ALTERNÁCIA **SK/ŠŤ** V SPISOVNEJ SLOVENČINE

1. V spisovnej slovenčine sa v rámci alternácií nekorelovaných konsonantov popri alternáciách jednej spoluhlásky s inou spoluhláskou vyskytujú aj alternácie dvoch spoluhlások: *k/č, g/ž, h/ž, ch/š, sk/šť, šk/šť, zg/žď* (Pauliny, 1968, s. 105—106)). Najviac problémov je pritom pri alternácii *sk/šť*. Tejto alternácii venujeme tu bližšiu pozornosť.

Najprv si všimneme výklady o alternácii *sk/šť* v prácach, v ktorých sa podáva celkový prehľad nekombinačných zmien čiže alternácií v spisovnej slovenčine.

E. Pauliny zaznamenáva alternáciu *sk/šť* v týchto prípadoch: 1. pri substantívach pred slovotvornými príponami (SP) *-ek, -ica, -ička, -ie,* napr. *pysk — pyštek, ploský — ploštica, doska — doštička, lieska — lieštie,* 2. pri adjektívach pred SP *-ený,* napr. *doska — doštený, vosk — voštený,* 3. pri slovesách pred kmeňotvornou príponou pri zmene vidu a pri tvorení slovies, napr. *pískať — pišťať, trieskať — trešťať.* V Slovenskej gramatike (1968, s. 53) sa alternácia *sk/šť* ilustruje príkladmi *pisk — pišťať, lesk — lešťiť, vresk — vrešťať, doska — doštený.* Striedanie *sk/šť* (a *zg/žď*) prichodí, ako sa tu výslovne konštatuje, pri tvorení slov. K niektorým z uvedených príkladov pripájame svoje poznámky. Hovorí sa tu napr. o odvodzovaní slova *pyštek* od slova *pysk* príponou *-ek* s alternáciou *sk/šť*. J. Horecký (1959, s. 144; 1971, s. 165) tento prípad preberá v rámci výkladu o tvorení deminutív slovotvornou príponou *-ček.* Táto prípona má podľa neho závislý variant *-tek,* vyskytujúci sa okrem iného po skupinách *st, sk,* pričom nastávajú alternácie *st/št, sk/št.* Tu sa teda nehovorí o alternácii *sk/šť,* ale o *sk/št,* a to zrejme preto, že sa nevychádza zo zvukovej podoby slova *pyštek,* ale nevhodne z jeho pravopisnej podoby. Je tu však aj ďalší, a to závažnejší problém. J. Horecký tu hovorí nie o prípone *-ek,* ale *-ček* a o samostatnom závislom variante *-tek* a zároveň aj o alternácii *sk/šť* (u neho *sk/št*). Podľa nášho názoru do alternácie *sk/šť* patria iba koncové hlásky z fundujúceho výrazu a zo slovotvorného základu (SZ) derivátu, vzájomné korešpondencie hlások vo fundujúcom výraze a v SZ „na tom istom mieste". Nemožno teda zároveň hovoriť o tvorení príponou *-ček,* resp.

variantom *-tek* a o alternácii *sk/šť*. Výklad, že pri tvorení *pysk* — *pyštek* ide o tvorenie príponou *-ček*, resp. *-tek*, má aj ďalšiu ťažkosť. Nie je dosť jasné, k akému základu sa SP *-ček* a či *-tek* pripája — či k celému slovu *pysk* alebo len k časti *pys-* (v takomto prípade pri existencii derivátu *pyštek* s príponou *-tek* by sme museli hovoriť o alternácii *s/š* pred *-tek*). Podľa nášho názoru najvhodnejší je taký výklad, že tu ide o tvorenie derivátu *pyštek* príponou *-ek* s alternáciou *sk/šť*. Najjednoduchšie je tu hovoriť o prípone *-ek* a o alternácii *sk/šť* ako sprievodnom jave.

Slovo *ploštica* sa u E. Paulinyho berie ako derivát príd. mena *ploský* s alternáciou *sk/šť*. Podľa nášho názoru toto slovo sa dnes už nepociťuje ako odvodené, časť *-ica* sa tu nevydeľuje ako SP, ale predstavuje iba isté zakončenie slova. Slovo *ploštica* je dnes izolované, nemotivované slovo podobne ako napr. *ulica*, v ktorom tiež nevydeľujeme SZ *ul-* a SP *-ica*. J. Horecký (1959, s. 145; 1971; s. 167) pri slovách na *-ica* sa o alternácii *sk/šť* nezmieňuje. Za preukaznejší príklad na alternáciu *sk/šť* pri tvorení slov príponou *-ica* by sme mohli pokladať derivát *doštica* od slova *doska*. Aj pri tvorení *doska* — *doštička* E. Pauliny hovorí o alternácii *sk/šť*. Podľa J. Horeckého v podst. menách odvodených príponou *-ička* od substantív na *-ka* je alternácia *k/t* (ak vychádzame z výslovnosti, ide o alternáciu *k/ť*), napr. *stužka* — *stužtička*, *knižka* — *knižtička*. V týchto prípadoch ide naozaj o alternáciu *k/ť*, je však otázne, ako vykladať prípady *doska* — *doštička*, *miska* — *mištička*. Tu nestačí hovoriť o alternácii *k/t*, resp. *k/ť*, lebo aj spoluhláska *s* sa strieda so *š*. Podľa toho tu treba v zhode s Paulinym zase hovoriť o alternácii *sk/šť*. — V dvojici *lieska* — *lieštie* ide o nepochybnú alternáciu *sk/šť* pred príponou *-ie* Táto alternácia je produktívna aj pri tvorení slov na *-ie* od predložkových spojení, napr. *pri doske* — *prídoštie*. Pri príd. menách na *-ený* sa alternácia *sk/šť* ilustruje príkladmi *doska* — *doštený* a *vosk* — *voštený*. Postavenie príd. mena *doštený* môžu upevňovať deriváty *doštenák*, *doštenec*, *doštiak*, *doštica*. V SSJ sa však slovo *doštenec* hodnotí ako nárečové, podobne aj slovo *doštiak* a slovo *doštica* ako zriedkavé. Tým sa v spisovnej slovenčine oslabuje postavenie podoby *doštený*. V súčasnej spisovnej slovenčine je totiž bežnejšie adj. *doskový*. Príd. meno *voštený* sa v SSJ (1965, s. 148) hodnotí ako trochu zastarané. V súčasnej spisovnej slovenčine je teda podoba *voskový* základná. Alternácia *sk/šť* sa teda obmedzuje na jednotlivé prípady. Vcelku možno konštatovať, že pri tvorení adjektív alternácia *sk/šť* nie je dnes v slovenčine produktívna a frekvenčne je zastúpená minimálne.

Slovesá *pišťať* a *trešťať* sa berú ako deriváty slovies *pískať* a *trieskať* (E Pauliny) alebo ako deriváty subst. *pisk* a *tresk* (Pauliny — Ružička — Štolc, 1968, s. 53). Pre samotný výkald alternácie *sk/šť* to nemá nijaký dosah, jednako je potrebné správne určiť, od ktorých slov sú slovesá *pišťať*

a *trešťať* utvorené, príp. určiť, či sú vôbec odvodené. Z hľadiska súčasného spisovného jazyka je dosť ťažké posudzovať slovesá *pišťať* a *trešťať* ako deriváty slovies *pískať* a *trieskať*. Derivačnú súvislosť tu oslabuje jednak odlišný význam slovies *pískať* a *trieskať* na jednej strane a *pišťať* a *trešťať* na druhej strane, jednak aj rozdiel v podobách týchto slovies, pričom na zvukovej rovine je tento rozdiel umocnený aj rozdielom v kvantite vokálov *í — i, ie — e*. Zdá sa, že slovesá *pišťať* a *trešťať* sa už skôr spájajú so substantívami *pisk* a *tresk*, hoci aj táto súvislosť je už značne narušená. Slovesá *pišťať* a *trešťať* sa začínajú vnímať ako nederivované, a to by potom znamenalo, že zo synchronického hľadiska nemožno tu hovoriť ani o alternácii *sk/šť*, hoci etymologická súvislosť je tu nesporná.

2. Alternácia *sk/šť* okrem prípadov, ktoré sa spomínajú v citovaných systematických prehľadoch alternácií v spisovnej slovenčine, býva aj v ďalších prípadoch. Niektoré z nich sa v inej odbornej literatúre spomínajú, niektoré sa však nezaznamenávajú. Okrem toho v istých konkrétnych prípadoch sa hovorí o tvorení s alternáciou *sk/šť*, inokedy však o tvorení bez tejto alternácie. Venujeme im pozornosť v ďalšom výklade.

2.1. O alternácii *sk/šť* sa hovorí pri tvorení niektorých mužských obyvateľských mien (OM). Podľa E. Jónu (1948/49, s. 220) pri tvorení OM osobitnú skupinu tvoria OM, v ktorých pred *-k-* je sykavka, napr. *Valaská — Valašťan, Uhorské — Uhoršťan, Pruské — Prušťan, Konské — Konšťan*. Hovorí, že podobne ako k miestnym názvom typu *Vysoké* aj k názvom *Valaská, Uhorské* sa OM tvoria príponou *-an*, lenže pred ňou sa podľa neho zjednodušuje skupina *-šč-* na *-šť-: Uhoršťan, Valašťan*. Aj od nových názvov *Jesenské, Partizánske, Záborské* majú OM podoby *Jesenšťan, Partizánšťan, Záboršťan*. Nie je však vhodné hovoriť pri tvorení *Valaská — Valašťan* atď. o „zjednodušovaní" skupiny *šč* na *šť*, lebo dnes nejde o tvorenie, pri ktorom by najprv vznikla skupina *šč* a z nej *šť*, ale priamo o tvorenie derivátov so skupinou *šť;* okrem toho historickú zmenu *šč* na *šť* nemožno vykladať ako „zjednodušovanie". Ide teda o alternáciu *sk/šť*, nie *sk/šč/šť*. E. Jóna predpokladá pritom pomerne široké uplatňovanie sa alternácie *sk/šť* pri tvorení obyvateľských mien v súčasnej spisovnej slovenčine, lebo žiada aj tvorenie *Jesenské — Jesenšťan, Partizánske — Partizánšťan*. E. Pauliny (1949, s. 76) hodnotí formu *Partizánšťan* ako jazykovo správnu, ba až chemicky čistú, ďalej však poznamenáva, že tvorenie tohto typu sa veľa ráz opúšťa. Príčina je podľa neho v neposlednom rade aj v tom, že skupina *-šť-*, resp. *-šťa-* je zaťažená expresívne. Odporúča preto tvoriť príslušné tvary s príponou *-čan* bez alternácie, napr. *Jesenské — Jesenčan, Partizánske — Partizánčan*. V súčasnej spisovnej slovenčine sa toto tvorenie bezvýhradne uplatňuje, ba uplatňuje sa aj v ďalších prípadoch (porov. Dvonč, 1967, s. 345—356). O alternácii *sk/šť* pri tvorení nie-

ktorých OM hovorí aj Š. Koperdan (1958, s. 83—106), napr. *Lazisko — Lazišťan, Lipsko — Lipšťan, Haniska — Hanišťan,* inde ju možno podľa jeho výkladu predpokladať, napr. *Žabovřesky — Žabovřešťan, Damask — Damašťan, Volosco — Vološťan, San Francisko — Sanfrancišťan;* v prípade *Smolinské — Smolinčan, Partizánske — Partizánčan* atď. už tiež predpokladá iba tvorenie príponou *-čan.* Aj V. Uhlár (1967, s. 156—161) hovorí tu o alternácii *sk/šť.* Podľa jeho výkladu ide vždy o tvorenie OM príponou *-čan,* pričom v niektorých prípadoch sa prípona spája s kmeňom zakončeným na *-s* a podľa príslušnej hláskoslovnej zákonitosti sa utvorená skupina *sč* mení prostredníctvom skupiny *šč* (pociťuje sa ako nárečová, nespisovná) na *šť,* v iných prípadoch (častejšie) sa uplatňuje tvorenie OM z kmeňa zakončeného na spoluhlásku tak, že sa k nemu priamo pripája prípona *-čan,* napr. *Pruské — Prus-čan — Pruš-čan — Prušťan,* ale *Smolinské — Smolinčan.* V SSJ (1968, s. 307) sa konštatuje, že prípona *-an* sa používa na tvorenie OM aj od miestnych názvov, ktorých základ sa končí na skupinu spoluhlások, napr. *Nové Mesto — Novomešťan, Uhorské — Uhoršťan.* Ďalej sa tu hovorí, že spoluhláska a niekedy celá skupina spoluhlások pred príponou *-an* sa strieda, čo sa dokladá aj príkladmi na alternáciu *st/šť,* a *sk/šť.*

Z tohto prehľadu vidieť, že v týchto prípadoch sa predpokladá dvojaké tvorenie: 1. tvorenie príponou *-an* a s alternáciou *sk/šť* (Jóna, SSJ), 2. tvorenie príponou *-čan* a tiež s alternáciou *sk/šť* cez skupiny *sč* a *šč* (Uhlár). V prvom prípade sa rozdiel medzi fundujúcim výrazom a derivátom, napr. *Pruské — Prušťan,* jednoducho vysvetľuje tak, že sa pripája SP *-an* a skupina *sk* pred ňou sa nahrádza skupinou *šť.* Druhý výklad, podľa ktorého tu ide o tvorenie pomocou prípony *-čan* a zároveň aj o uplatňovanie sa alternácie *sk/šť,* je komplikovaný a z hľadiska princípov synchrónnej jazykovedy neprijateľný. Nemožno zároveň hovoriť aj o pripájaní prípony *-čan,* aj o uplatňovaní sa alternácie *sk/šť.* Podoby *Prušťan, Valašťan, Uhoršťan* a pod. vznikli tak, ako to uvádza V. Uhlár, teda najprv *Prusčan,* potom *Pruščan* a nakoniec *Prušťan.* Pôvodne tu išlo o tvorenie príponou *-an* so sprievodnou alternáciou *k/č,* neskôr o zmenu *s* na *š* pred *č* a konečne o zmenu skupiny *šč* na *šť.* Z foriem s príponou *-an* so sprievodnou alternáciou *k/č* sa neskôr perintegráciou vyvinula nová prípona *-čan,* ktorá je najmä v súčasnej spisovnej slovenčine neobyčajne produktívna a v mnohých prípadoch nahradila aj príponu *-an* alebo *-ec,* napr. *Poprad — Popradčan, Žilina — Žilinčan* (staršie *Popraďan* s príponou *-an* a s alternáciou *d/ď* a *Žilinec*). Zo synchronického hľadiska je však reálnejší výklad, že tu ide o tvorenie príponou *-an* so sprievodnou alternáciou *sk/šť.*

Ak vychádzame z predpokladu, že v dvojiciach typu *Pruské — Prušťan, Uhorské — Uhoršťan* ide o tvorenie príponou *-an* s alternáciou *sk/šť,* kým pri *Partizánske — Partizánčan, Záborské — Záborčan* atď. o tvorenie po-

mocou *-čan*, treba si všimnúť slovotvornú štruktúru pomenovania *Uhoršťan* v porovnaní so slovotvornou štruktúrou derivátu *Záborčan*. Derivát *Uhoršťan* sa rozkladá na SZ *Uhoršť-* a SP *-an*, derivát *Záborčan* (a iné deriváty) sa rozkladá na SZ *Zábor-* a SP *-čan*. Slovotvorná štruktúra fundujúcich výrazov je rovnaká: *Uhor-ské, Zábor-ské*, ale štruktúra derivátov je už rozdielna: *Uhoršť-an*, ale *Zábor-čan*.

Ak by sme chceli dosiahnuť rovnaký výklad derivácií *Uhorské — Uhoršťan* a *Záborské — Záborčan*, t. j. dosiahnuť, aby slovotvorný švík bol na rovnakom mieste, bolo by to možné iba tak, že by v prípade *Záborské — Záborčan* šlo o tvorenie príponou *-čan* a v prípade *Uhorské — Uhoršťan* o tvorenie príponou *-šťan*. Takto by sa dosiahla paralela medzi slovotvornou štruktúrou pomenovaní *Uhorské* a *Záborské* na jednej strane a derivátov *Uhoršťan* a *Záborčan* na druhej strane: *Zábor-ské — Uhor-ské: Zábor-čan — Uhor-šťan*.

Ak by sme prijali výklad, že v prípade *Uhorské — Uhoršťan* ide o tvorenie príponou *-šťan*, nešlo by už o alternáciu *sk/šť*. Výklad, že tu ide o tvorenie s príponou *-šťan* by mohol vychádzať z názoru, že niektoré názvy jazykov sa tvoria príponou *-ština*, napr. *francúzsky — francúzština, lotyšský — lotyština* (so zjednodušením *šš* na *š*), *český — čeština, ruský — ruština* (Pravidlá slovenského pravopisu, 1971, s. 46). Pravda, vydeľovanie prípony *-ština* nie je vždy bez problémov. Bolo by možné hovoriť o príponách *-ština* v prípade *francúzština*, ale pri slove *lotyština* by bolo možné hovoriť aj o tvorení príponou *-tina*. V Pravidlách sa pri deriváte *francúzština* predpokladá tvorenie *francúz-ština*, ale pri deriváte *lotyština* tvorenie *lotyš-tina*, podobne aj *laš-tina*, čiže vydeľuje sa tu prípona *-tina*. Ešte problematickejšie je vydeľovanie prípony *-ština* v derivátoch *čeština* a *ruština*, lebo sa tu predpokladajú nereálne slovotvorné základy *če-* a *ru-*. Tak ako sú ťažkosti s vydeľovaním prípony *-ština* v niektorých konkrétnych prípadoch, boli by ťažkosti aj s vydeľovaním prípony *-šťan*, napr. v prípadoch *Valaská — Valašťan, Pruské — Prušťan*. O prípone *-šťan* bolo by možné hovoriť nanajvýš v prípadoch *Uhorské — Uhoršťan, Konské — Konšťan*. Okrem toho deriváty *francúzština, lotyština* sa chápu nielen ako deriváty s príponou *-ština*, ale aj ako slová utvorené príponou *-ina* s alternáciou *-sk/šť* (Horecký, 1959, s. 108; 1971, s. 12), pričom sa uznáva, že popri podobách na *-ina* s alternáciou *sk/šť* existujú aj deriváty na *-čina*, čo je potom podobný prípad, ako je uznávanie derivátov na *-an* s alternáciou *sk/šť* a derivátov s príponou *-čan*. V prospech vydeľovania prípony *-šťan* by sa mohol uvádzať aj výklad derivátu *panštieť* ako desubstantíva (od subst. *pán*), s ktorým sa stretávame u J. Horeckého (1959, s. 186; 1971, s. 215). Podľa nášho názoru sloveso *panštieť* je vhodnejšie vykladať ako deadjektívum s príponou *-ieť* a s alternáciou *sk/šť*. Chápanie, že tu ide o prí-

ponu *-ieť*, nie *-štieť*, podporuje aj bežné chápanie substantív *rimštiak, rynštiak, lanštiak* ako derivátov na *-iak* s alternáciou *sk/šť*, nie derivátov na *-štiak* (pozri ďalej). Ako vidieť, viaceré fakty hovoria proti vydeľovaniu prípony a či variantu *-šťan*. Deriváty *Uhoršťan* alebo *Konšťan* treba posudzovať z hľadiska ich priameho vzťahu k fundujúcim výrazom *Uhorské, Konské*, netreba tu brať ohľad na podoby typu *Záborské — Záborčan*, v ktorých je nepochybne prípona *-čan* a v ktorých je iná slovotvorná štruktúra (slovotvorný švík na inom mieste).

Ukazuje sa, že slovotvorný status derivátov typu *Partizánčan* je jednoznačný (SZ *Partizán-* totožný s koreňom), kým status derivátov typu *Uhoršťan* nie je už taký jednoznačný (SZ *Uhor-* totožný s koreňom alebo SZ *Uhoršť-* od základu *Uhorsk-* s alternáciou *sk/šť*). Ide o kolísanie medzi chápaním, že na utvorenie podoby *Uhoršťan* sa využíva tvarotvorný základ so sprievodnou alternáciou *sk/šť*, a chápaním, podľa ktorého sa na utvorenie podoby *Uhoršťan* podobne ako *Záborské — Záborčan* využíva iba koreňová morféma (a k tej sa pripája príslušná SP). To vedie k istému zahmlievaniu slovotvornej štruktúry derivátov typu *Uhoršťan*. Prikláňame sa k názoru, že v prípade derivátov typu *Uhoršťan* ide o tvorenie pomocou prípony *-an* od tvarotvorného základu so sprievodnou alternáciou *sk/šť* pred touto príponou.

Pre úplnosť sa treba zmieniť aj o možnosti ďalšieho výkladu niektorých foriem obyvateľských mien, ktoré sme tu posudzovali ako deriváty s príponou *-an* a s alternáciou *sk/šť*. Vyššie sme uviedli, že v prípade *pysk — pyštek* sa niekedy nehovorí o tvorení príponou *-ek* s alternáciou *sk/šť*, ale o odvodzovaní príponou *-ček*, resp. variantom *-tek*. Analogicky by sme mohli aj v prípade *Valaská — Valašťan* hovoriť o odvodzovaní závislým variantom *-ťan* (variant prípony *-čan*). Do istej miery sa toto riešenie zhoduje s výkladom V. Uhlára, ktorý tu tiež predpokladá tvorenie pomocou prípony *-čan*, ten však nepredpokladá existenciu závislého variantu, ale existenciu alternácie *sk/šť*. Výklad, že by tu išlo o tvorenie príponou *-čan*, resp. variantom *-ťan* neprijímame, ako neprijímame výklad, že derivát *pyštek* je utvorený príponou *-ček* alebo variantom *-tek*, lebo by sme sa dostali do nových ťažkostí pri vysvetľovaní vzniku slovotvorného základu *Valaš-* v pomere k fundujúcemu výrazu *Valaská*.

2.2. O alternácii *sk/šť* sa hovorí aj pri podst. menách na *-ák/-iak*, napr. *rímsky — rimštiak, rýnsky — rynštiak* (Dvonč, 1960, s. 164), *lanský — lanštiak* (Peciar, 1968, s. 12). V uvedených prípadoch ide o alternáciu *sk/šť* pri tvorení slov na *-ák/-iak* od adjektív. Pri tvorení slov na *-ák/-iak* od substantív je alternácia *sk/šť* vzácnejšia. Slovo *doštiak*, ktoré predstavuje derivát od substantíva *doska*, SSJ (1959, s. 312) označuje ako nárečové, teda nespisovné. Slovo *vreštiak* nie je odvodené od substantíva *vresk*, ako by sa

mohlo zdať, ale od slovesa *vrešťať* (Letz, 1950, s. 176). Ako príklad na desubstantívum s príponou *-iak* možno najskôr uviesť slovo *pleštiak* od základu *plesk* (Peciar, 1968, s. 12).

2.3. Zriedkavá je alternácia *sk/šť* pri tvorení slov príponou *-ec*, napr. *pískať* — *pištec* (Peciar, 1969, s. 28). V tomto prípade podobne ako pri *ploský* — *ploštica*, o ktorom sme hovorili vyššie, sa však stráca alebo už stratilo vedomie derivačného vzťahu medzi slovesom *pískať* a substantívom *pištec*. Oslabenie tohto vzťahu tu nastáva aj preto, že dnes slovo *pištec* sa prakticky nepoužíva, nie je všeobecnejšie známe a nie je azda všeobecnejšie známy ani jeho význam. Slovo *pištec* sa stáva izolovaným, nemotivovaným výrazom. Preto s ním pri výklade alternácie *sk/šť* už nemožno počítať.

2.4. O alternácii *sk/šť* sa niekedy hovorí aj pri slovách s príponou *-ina*, napr. *francúzsky* — *francúzština*, *lotyšský* — *lotyština*, *kirgizský* — *kirgizština*, pričom sa popri prípone *-ina* uznáva v niektorých prípadoch aj prípona *-čina*, napr. *slovenský* — *slovenčina*, *latinský* — *latinčina* (Horecký, 1959, s. 108; 1971, s. 120). V Pravidlách slovenského pravopisu sa hovorí o príponách *-čina* a *-ština* (a aj *-čtina*). Otázke, či máme hovoriť o prípone *-ina* s alternáciou *sk/šť* a či o prípone a či variante prípony *-ština*, sme už venovali pozornosť pri rozbore tvorenia OM typu *Valaská* — *Valašťan*, *Uhorské* — *Uhoršťan* atď. Prijímame tu výklad vyslovený J. Horeckým, že treba hovoriť o prípone *-ina* s alternáciou *sk/šť* a o prípone *-čina*. Výklad pomocou prípony *-ština* naráža na ťažkosti v prípadoch *ruský* — *ruština*, *český* — *čeština*. Je prirodzené, že ak sa prijíma výklad o tvorení príponou *-ina* s alternáciou *sk/šť* a príponou *-čina*, nejde v týchto prípadoch o rovnaké tvorenie: v prvom prípade sa vychádza z tvarotvorného základu, ktorý sa po alternácii *sk/šť* stáva slovotvorným základom, v druhom prípade sa ako SZ využíva nie celý tvarotvorný základ, ale iba koreňová morféma, porov. *francúzsk-y* — *francúzšt-ina* (tvarotvorný základ *francúzsk-*, SZ *francúzšt-*, resp. vo výslovnosti *francúšť-*), ale *slovenský* — *slovenčina* (koreňová morféma *sloven-* je aj SZ v deriváte *slovenčina*). Všimnime si ešte, v ktorých prípadoch býva tvorenie príponou *-ina* s alternáciou *sk/šť*. Podľa Pravidiel pri tvorení názvov jazykov SP *-ština* (podľa nás *-ina* s alternáciou *sk/šť*) býva vtedy, keď v príd. mene pred *-ský* predchádza spoluhláska *š*, *ž*, pričom kmeňové *š* splýva so *š* v prípone *-ština*, napr. *laš-ský* — *laš-tina*, *lotyš-ský* — *lotyš-tina*, *francúz-sky* — *francúz-ština*, *kirgiz-ský* — *kirgizština*, a ďalej vtedy, keď pred *-ský* predchádza samohláska, napr. *český* — *čeština*, *ruský* — *ruština*. Príklad na tvorenie od príd. mena, v ktorom pred *-ský* je *ž*, sa neuvádza, zato sa uvádza príklad na tvorenie od príd. mena so spoluhláskou *z* pred *-ský* (*francúzsky* — *francúzština*, *kirgizský* — *kirgizština*). O tvorenie s príponou *-ina* s alternáciou *sk/šť* ide však aj vtedy, keď

predchádza spoluhláska *dž*, napr. *beludžský* — *beludžština* (Dvonč, 1968a, s. 187) alebo spoluhláska *dz*, napr. *migzidzský* — *migzidzština* (Dvonč, 1968b, s. 256). Okrem toho sa toto tvorenie uplatňuje tak ako v češtine v prípade *ženský* — *ženština* (Tvoření slov v češtině. Zv. 2, 1967, s. 384). Pre češtinu sa spomína aj forma *mužština*, utvorená od príd. mena so spoluhláskou *ž* pred *-ský*, v spisovnej slovenčine sa toto slovo nepoužíva (nezaznamenáva ho ani SSJ). V spisovnej češtine sa v omnoho väčšej miere využíva tvorenie substantív príponou *-ina* s alternáciou *sk/šť* ako v spisovnej slovenčine, porov. systematické používanie takýchto derivátov pri názvoch jazykov, napr. *švédština, holandština, aramejština* atď., pričom sa vždy hovorí o tvorení príponou *-ina* s alternáciou *sk/šť*, nie o tvorení príponou *-ština* (porov. cit. prácu Tvoření slov; Šmilauer, 1971, s. 59).

2.5. Alternácia *sk/šť* sa v minulosti uplatňovala aj pri tvorení tvarov privlastňovacích príd. mien na *-in, -ina, -ino* (v substantívach potom predĺženie na *-ín)*, napr. *Ploska* — *Ploštín* (Uhlár, 1973, s. 107). Z hľadiska súčasného spisovného jazyka o takéto tvorenie s alternáciou *sk/šť* už nejde; podoba *Ploštín* je už izolovaná, nemotivovaná, niet tu derivačného vzťahu *Ploska* — *Ploštín*.

2.6. Vyššie sme uvádzali, že alternácia *sk/šť* sa spomína pri slovesách na *-iť*, napr. *lesk* — *leštiť* (Pauliny — Ružička — Štolc, 1968, s. 53). Tu ide o tvorenie slovesa od substantíva (desubstantívum *leštiť*). Alternácia *sk/šť* sa uplatňuje aj pri tvorení slovies od adjektív (pri deadjektívach), napr. *plochý* — *sploštiť, ľudský* — *zľudštiť, božský* — *zbožštiť, ruský* — *poruštiť* (Marsinová, 1958, s. 126). M. Marsinová poznamenáva, že máme pritom aj tvorenie podľa iného modelu, napr. *slovenský* — *poslovenčiť*. Vydeľovanie či nevydeľovanie alternácie *sk/šť* aj tu úzko súvisí s otázkou, od ktorého slova sa sloveso na *-iť* odvodzuje. M. Marsinová uvádza ako príklad sloveso *popanštiť*, ktoré odvodzuje od príd. mena *panský* (s alternáciou *sk/šť*). Nazdávame sa, že pri slovese *popanštiť* aj pri slovese *spanštiť* ide o tvorenie od adjektíva s alternáciou *sk/šť*. Tvorenie príponou *-iť* s alternáciou *sk/šť* býva pravidelné, ak v príd. mene pred *-ský* je sykavka, napr. *francúzsky* — *pofrancúzštiť, božský* — *zbožštiť*, podobne pri príd. menách s predchádzajúcou samohláskou, napr. *ruský* — *poruštiť*, okrem toho v niektorých iných prípadoch, napr. *ľudský* — *poľudštiť, zľudštiť, odľudštiť, panský* — *popanštiť, spanštiť sa, svetský* — *posvetštiť, pozemský* — *spozemštiť, ženský* — *zoženštiť* (pred *-ský* je iná spoluhláska ako sykavka). Vo všetkých týchto prípadoch je rovnaká situácia ako pri tvorení iných derivátov, ktoré sme už spomínali, porov. *Strážske* — *Strážšťan, Valaská* — *Valašťan, nebeský* — *nebešťan, pozemský* — *pozemšťan, francúzsky* — *francúzština, ruský* — *ruština, ženský* — *ženština, poľský* — *poľština, čínsky* — *čínština* (deriváty *poľština* a *čínština* sú nepravidelné, rovnako nepravidelné sú aj slovesá

popoľštiť, počínštiť). Súvislosť sa prejavuje aj medzi slovesami na *-iť* a *-ieť* (o týchto pozri ďalej), porov. *panský — popanštiť sa, spanštieť, ženský — zoženštiť, zoženštieť*. Uvádza sa, že podoby *literátština* a *literárština* nemajú oporu v slovese *literátštiť/literárštiť* (Marsinová, 1970, s. 88—91). SSJ však zaznamenáva podobu *zliterátštiť* (1965, s. 628), takže aj tu je súvislosť.

2.7. Alternácia *sk/šť* sa vyskytuje aj pri tvorení slovies na *-ieť*, napr. *panský — spanštieť, babský — zbabštieť, ženský — zoženštieť*. Pravda, o alternácii *sk/šť* tu môžeme hovoriť len vtedy, keď tu predpokladáme príponu *-ieť* a tvorenie od adjektív.

3. Podaný prehľad ukazuje, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa v značnej miere uplatňuje alternácia *sk/šť*. Býva iba pri tvorení slov (v derivácii), kým pri tvorení tvarov slov (vo formálnej morfológii, flexii) sa nevyskytuje. Využíva sa pri tvorení niektorých substantív, napr. niektorých obyvateľských mien, slov na *-ák/-iak, -ina,* ako aj pri tvorení slovies na *-iť* a *-ieť*. Pri tvorení adjektív nie je už dnes produktívna. Aj pri tvorení substantív a adjektív sa novšie táto alternácia značne obmedzila po preniknutí č-ových slovotvorných prípon, napr. *-čan, -čina, -čiť,* ktoré sú dnes neobyčajne produktívne (Dvonč, 1973, s. 3—11). Pri tvorení jednotlivých derivátov sa alternácia *sk/šť* uplatňuje v zásade za rovnakých podmienok, čo sa prejavuje vo výskyte podobných derivátov so spoluhláskovou skupinou *šť*, zodpovedajúcou spoluhláskovej skupine *sk* vo fundujúcich výrazoch.

Literatúra

DVONČ, L.: Kvantitatívne zmeny pri odvodzovaní slov na *-ák/-iak*. Slovenská reč, *25*, 1960. s 163—170.

DVONČ, L. (1966a): Beludžský jazyk — beludžština. Slovenská reč, *31*, 1966, s. 187.

DVONČ, L. (1966b): Migzidzský jazyk — migzidzština. Slovenská reč, *31*, 1966. s. 256.

DVONČ, L.: K obyvateľským menám typu *Valašťan*. Slovenská reč, *32*, 1967, s. 345—356.

DVONČ, L.: O produktivite niektorých slovotvorných prípon. Slovenská reč, *38*, 1973, s 3—11.

HORECKÝ, J.: Slovotvorná sústava slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 220 s. — V podstate nezmenené vydanie: Slovenská lexikológia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 256 s.

JÓNA, E.: Mená obyvateľov k novým miestnym názvom. Slovenská reč, *14*, 1948/49, s. 218—223

KOPERDAN, Š.: K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov. In: Jazykovedné štúdie. 3 Red. J Ružička Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958. s 83—103.

LETZ, B.: Gramatika slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, Štátne nakladateľstvo 1950. 586 s.

MARSINOVÁ, M : Slovesá z prídavných mien v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 3. Red J Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 107—166.

MARSINOVÁ, M : Literárčina či literátština? Slovenská reč, *35*, 1970, s. 88—91.

PAULINY, E : Partizánčan. Slovo a tvar, *3*, 1949, s. 3.

PAULINY, E : Fonológia spisovnej slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1961. 122 s. — 2. vyd.: 1968. 128 s.

PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 600 s. + mapová príloha.
PECIAR, Š : Kvantita substantív na *-ák -iak/-ak* Slovenská reč, *33*, 1968, s. 7—15.
PECIAR, Š.: Kvantita substantív na *-ec*. Slovenská reč. *34*, 1969, s. 24—29.
Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 424 s.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.
ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1971. 220 s.
Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen. Sprac. kolektív pracovníkov Ústavu pro jazyk český ČSAV. Red. F. Daneš et al. Praha, Academia 1967. 800 s.
UHLÁR, V.: Z problematiky miestnych názvov. Slovenská reč, *32*, 1967, s. 154—161.
UHLÁR, V.: Tvrdošín, Tvrdošínčania (Tvrdošania). Kultúra slova, 7, 1963, s. 107—111.

Filip Sabol

SLOVO **ČÍM** V PLATNOSTI ZÁMENA, ČASTICE A SPOJKY

V opisoch slova *čím* v súčasných jazykových príručkách sú nepresnosti v určovaní jeho slovnodruhovej povahy aj v určovaní jeho náležitej polohy vo vete.

1. Slovo *čím* ako inštrumentálový tvar zámena *čo* sa využíva predovšetkým vo funkcii opytovacieho, vzťažného alebo neurčitého zámena: — *Čím môžem poslúžiť? — Nemá sa čím pochváliť. — Povedzte, čím je váš otec. — Čím bol predtým hore, tým je teraz dole.* Zámenný charakter tvaru *čím* je zreteľný a neproblematický a pri jeho používaní sa spravidla nerobia slovosledné chyby.

2. V istých kontextoch nadobudlo zámeno *čím* povahu častice a slúži na modifikáciu (zdôrazňovanie významu) 2. a 3. stupňa prídavných mien, niektorých neurčitých čísloviek a príslovieк. Slovník slovenského jazyka I na s. 210 dokladá jeho časticovú platnosť takýmito dokladmi: *Sliedil, aby výťažok jeho práce bol čím väčší.* (Gráf) — *Prosila, aby ju ráčili vybaviť čím najskôr.* (Timrava) V tejto funkcii sa však používa i na modifikáciu kvantitatívnych výrazov: *Usiloval sa čím viac majetku nahonobiť.* Proti označeniu spojenia častice *čím* s 3. stupňom uvedených slovných druhov v SSJ za nárečové boli už námietky v Kultúre slova (1968). SSJ I na s. 219 a 220 hodnotí aj slovo *čo* v spojení s 2. a 3. stupňom prídavných mien a príslovieк ako časticu: *čo lepší, čo chudobnejší; čo najlepší, čo najúctivejšie.*

Morfológia slovenského jazyka (1966) na s. 767 konštatuje, že častica *čím* sa viaže so superlatívom adjektív a adverbií, ale nedokladá to vhodným kontextom. Ďalej však uvádza, že ak sa slovo *čím* viaže s komparatívom, hodnotíme ho ako zámeno (*čím viac . . .*). Obdobné stanovisko zastáva MSJ i pri opisoch častice *čo* na s. 288 a 768: ak sa slovo *čo* viaže s komparatívom (*čo krajšie . . .*), hodnotíme ho ako zámeno.

Je nesporné, že spojenia častice *čo* s pozitívom a komparatívom prídavných mien, niektorých neurčitých číslovíek a príslovíek sa vyvinuli z vetných konštrukcií. Ozrejmíme si to na príkladoch, najprv na spojení s pozitívom: *A č o dobrý junák, keď tú vatru zočí, z údolia i holí ku mne si priskočí.* (Chalupka) K výslednému spojeniu sa dospelo takýmto vývinom: *A ten, kto je dobrý junák . . .* → *A ten, čo je dobrý junák . . .* → *A čo dobrý junák . . .* Výpustkou vzniklo i spojenie s komparatívom vo vete: *Čo smelšie deti prišli.* Neeliptická výpoveď by znela takto: *Deti, čo boli smelšie, prišli.* Spojenia *čo dobrý junák* a *čo smelšie deti* však už stratili pôvodnú zámennú (vzťažnú) funkciu a slovo *čo* v zmenenej syntaktickej funkcii (ostalo totiž bez vetnočlenskej platnosti) iba modifikuje význam adjektív. MSJ teda neprávom upiera slovu *čo* v takýchto použitiach povahu častice.

Funkciu častice plní slovo *čo* i v spojení so superlatívom prídavných mien, niektorých neurčitých číslovíek alebo príslovíek, porov.: *A keď už i pošlú, nuž len čím menej a s lamentovaním č o najväčším.* (Gabaj) — *Chceli mať č o najviac detí.* — *Zvýšiť č o najväčšmi výrobu pre potrebu frontu.* (Letz) — *A vráť sa č o najskôr!* Ani v takýchto konštrukciách nemá slovko *čo* platnosť vetného člena a treba ho pokladať za zdôrazňovaciu časticu.

Častica *čím* pri modifikovaní superlatívu už uvoľnila miesto častici *čo.* Spojenia *čím najkrajší, čím najviac, čím najsrdečnejšie* a pod. nám už pripadajú ako relikty dávnejšieho jazykového úzu. Bežnejšie sa častica *čím* používa na modifikáciu komparatívu, ako napr. vo výpovediach: *Zákazníci sa dožadujú č í m kratších dodacích lehôt.* — *Dbaj, aby v ňom bolo č í m menej pravopisných chýb!* — *Bár by pršalo č í m častejšie.*

Častica *čím* aktuálne upravuje mieru vlastnosti, množstva či okolnosti vyjadrovanej modifikovaným výrazom, a to v rozsahu maximálnej možnosti (*čím skôr* = tak skoro, ako je to len možné). Významovo je takmer zhodná s časticou *čo,* modifikujúcou superlatív (*čím skôr* = *čo najskôr*).

Časticu *čím* možno rozoznať od zámena *čím* najmä podľa funkčnej odlišnosti. Častica *čím* totiž nikdy nemá platnosť vetného člena, kým pre zámeno *čím* je táto platnosť charakteristická (rozlišujeme: *Musím sa ta č í m skôr dostať* a *Č í m sa ta skôr dostanem — vlakom, či autobusom?).* Pri rozlišovaní slovnodruhovej povahy slova *čím* možno využiť aj odlišnosti

slovosledu. Častice, ako konštatuje MSJ na s. 754, sú s modifikovaným výrazom späté juxtapozíciou, čiže stoja vždy bezprostredne pri ňom (pred ním). Presviedča nás o tom i súdržnosť časticového spojenia *čím skôr,* i nezávislosť zámena *čím* od polohy príslovky *skôr* vo vete.

Doteraz sme sa zámerne venovali len opisu zámennej a časticovej platnosti slov *čo* a *čím,* lebo ich sémantické a syntaktické rozdiely sa najkontrastnejšie prejavujú práve v týchto funkciách. Obidve slová však používame i v úlohe spojok.

3. Slovo *čím* sa pomerne často uplatňuje v súvzťažnej spojke *čím — tým.* V tejto funkcii vyjadruje usúvzťažnenie miery vlastnosti, množstva alebo okolnosti, ktoré vyjadrujú porovnávané vetné členy: *Čím mocnejšie kypel vôkol neho život, čím viac novôt, čím viac neznámych tvárí bolo v ňom, tým menej ho všetko zaujímalo.* (Urban) — *Čím vyššie vyjdeš, tým ďalej dovidíš.* (Záturecký) — *Čím vyšší schod, tým ťažší pád.* (Záturecký)

Pokúsime sa zdôvodniť slovnodruhovú povahu súvzťažnej dvojice *čím — tým.* Vidíme, že spojenia *čím mocnejšie kypel, čím viac novôt (tvárí), čím vyššie vyjdeš* a *čím vyšší schod* sa vôbec nelíšia od spojení s časticou *čím.* No práve vstupom do korelovaného vzťahu so slovkom *tým* nadobúda dvojica *čím — tým* povahu súvzťažnej spojky.

Spomenutý korelovaný vzťah odlišuje súvzťažnú spojku *čím — tým* od súvzťažnej dvojice zámen *čím — tým;* napr. v súvetí *Čím nasiakol, tým smrdí* obidve zámená (odkazovacie i vzťažné) náznakovo vyjadrujú predmet *(čím = akou smradľavinou, tým = takou smradľavinou).* I tu platí všeobecná zásada, že zámená v syntaxi vždy fungujú ako vetné členy, ale častice nikdy.

Keď súvzťažná spojka *čím — tým* vyjadruje porovnávací vzťah v rámci jednej vety, nemajú sa jej zložky oddeľovať čiarkou. Správne (bez čiarky) sa onen vzťah vyjadril napr. vo vete *Drevo sa teda stáva čím ďalej tým viac hľadanejšou surovinou* (z tlače), v ktorej sa však nenáležite použili dva komparatívy v rozvíjacom vzťahu. Bolo tu treba voliť daktorú z týchto správnych formulácií: *Drevo sa teda stáva čím ďalej tým hľadanejšou surovinou* alebo *Drevo sa teda stáva čím ďalej tým viac hľadanou surovinou.* Čiarka nevhodne rozpoltila vetu *Malobrežania čím ďalej, tým viac si dovoľovali,* ktorá sa použila na exemplifikáciu v MSJ na s. 717. Dnes by sme posudzovanú porovnávaciu vetu formulovali takto: *Malobrežania si čím ďalej tým viac dovoľovali.*

Čiarkou však oddeľujeme porovnávacie vety, z ktorých sa elidoval všeobecný prísudok (spravidla spona): *Čím tvrdšie, tým hrdšie.* (Záturecký) — *Čím vyššia veža, tým väčšia tôňa.* (Záturecký) — *Čím bliž-*

šie Rím, t ý m horší kresťan. (Záturecký) Čiarkou oddeľujeme i také porovnávacie vety súvetia, z ktorých je iba jedna veta eliptická: *Č í m väčšia voda, t ý m viac zvládze.* (MSJ) — *Č í m skôr opravia, t ý m lepšie.* Analogicky sa čiarkami oddeľujú i porovnávacie vety uvádzané vzťažnými zámenami: *A k ý otec, t a k ý syn.* — *K o ľ k o krajov, t o ľ k o obyčajov.* — *A k o ty mne, t a k ja tebe.*

Vypustením slovka *tým* zo súvzťažnej spojky *čím — tým* stratí slovo *čím* vo vete spojkovú platnosť. Napr. vo vete *Obrys drakovej postavy je v hustnúcej tme čím ďalej tmavší a neurčitejší* (Chrobák), ktorá sa nevhodne použila v SSJ I na s. 210 na potvrdenie spojkovej povahy slova *čím*, funguje toto slovo ako častica. Podobne možno i spojkovú porovnávaciu konštrukciu *čím ďalej tým hľadanejšou* nahradiť kratšou konštrukciou *čím ďalej hľadanejšou.* Modifikovanú príslovku *čím ďalej* možno ešte nahradiť príslovkou *čoraz* a dosiahneme tak ešte kratšie konštrukcie s takmer rovnakým významom: *čoraz tmavší a neurčitejší, čoraz hľadanejšou surovinou.*

V slovoslede podraďovacích súvetí so súvzťažnou spojkou *čím — tým* sa prejavuje istá rozkolísanosť. Na posúdenie uvádzame tieto súvetia: *Č í m je človek mladší, t ý m je kvalita jeho výslovnosti lepšia.* (Príroda a spoločnosť) — *Č í m je človek starší, t ý m väčšmi si túto zodpovednosť k vlastnej práci uvedomuje.* (Nedeľná Pravda) Kým predtým sme podľa slovosledu určovali slovnodruhovú povahu, teraz využijeme slovnodruhovú povahu na určenie bezpríznakového slovosledu. Keďže do porovnávacieho vzťahu sa tu dostávajú spojenia so súvzťažnou spojkou *čím — tým,* ktoré by sme bez porovnávacieho vzťahu *(čím mladší; tým lepšia)* klasifikovali ako časticové, ich základné postavenie by bolo bezprostredne pred modifikovaným komparatívom. Aj MSJ na s. 692 určuje, že každá časť dvojčlenných hypotaktických spojok stojí pred svojím členom syntagmy. Podľa toho by posudzované vety mali mať takýto slovosled: *Č í m m l a d š í je človek, t ý m l e p š i a je kvalita jeho výslovnosti* a *Č í m s t a r š í je človek, t ý m v ä č š m i si uvedomuje zodpovednosť za svoju prácu.*

Poradie členov súvzťažnej spojky *čím — tým* je viac-menej ustálené, preto opačné poradie *tým — čím* pokladáme za výnimočný jav, syntakticky však prípustný. Zistili sme to napr. v tomto texte: *Je nešťastný. T ý m nešťastnejší, č í m viac si to uvedomuje, č í m viac kritickej zodpovednosti mu učiteľ vštepí.* (Nedeľná Pravda)

4. Na záver zdôrazňujeme potrebu zjednotiť hodnotenie častice *čím* pri modifikácii komparatívov, vrátane konštrukcií typu *čím ďalej tmavší,* a spresniť pravopisné pravidlá o písaní čiarky vo vete so súvzťažnou spojkou *čím — tým.*

Literatúra

Čítame slovník slovenského jazyka. Kultúra slova, 2, 1968, s. 39.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

Medzinárodná konferencia v Oxforde o formovaní slovanských spisovných jazykov

V dňoch 6.—11. júla 1981 usporiadala univerzita v Oxforde konferenciu na počesť profesora R. Autyho a prof. A. E. Penningtonovej. Robert Auty, ktorý umrel náhle a nečakane r. 1980, bol profesorom slovanských jazykov, dobre ovládal slovenčinu, často navštevoval naše vysokoškolské a vedecké pracoviská a sám sa najviacej pričinil o to, aby sa slovenský jazyk vyučoval v Oxforde a v Sheffielde. Jeho žiaci študovali slovenčinu na FF UK v Bratislave alebo ako frekventanti Letného seminára slovenského jazyka a kultúry. A. E. Penningtonová sa stala jeho nástupkyňou, no po krátkom čase aj ona zomrela. Obidvaja títo slavisti sú dobre známi na všetkých slavistických pracoviskách, a tak aj účasť na konferencii bola veľmi bohatá. Odznelo 25 pripravených referátov, ktoré vyjdú aj tlačou v osobitnom zborníku. K referátom bola bohatá diskusia. Zo známych slavistov sa na konferencii zúčastnili profesori J. Hamm a prof. F. Mareš z Rakúska, M. a H. Birnbaumovci, D. Worth z USA, R. Piechio z Kolumbie, L. Hadrovicz a P. Kiraly z Maďarska, G. Hüttlová-Folterová zo Švédska, P. Graciotti z Talianska, P. Herrity, A. Mc Millin a G. Stone z Anglicka, S. Urbańczyk z Poľska, J. Toporišič a I. Frangeš z Juhoslávie, P. Dinekov z Bulharska a iní. Z Československa sa na konferencii zúčastnil J. Mistrík s referátom o modernizácii súčasnej slovenčiny.

Referáty sa týkali najmä typológie slovanských jazykov, úlohy cirkevnej slovančiny pri formovaní spisovných jazykov, vývinu azbuky a pravopisu. Hovorilo sa o histórii všetkých slovanských jazykov, no najviacej pozornosti sa venovalo juhoslovanským jazykom. Češtine venoval osobitnú pozornosť prof. A. Schenker z New Haven (USA). J. Mistrík vo svojom príspevku rozviedol spôsoby, akými sa slovenčina prispôsobuje súčasnej dobe, požiadavkám dneška, novej technike, výdobytkom nášho socialistického zriadenia a prerodu našej spoločnosti. V referáte sa dotkol všetkých jazykových rovín a argumentoval najmä štatisticky získanými údajmi. Niektoré state z tohto príspevku sa uvádzajú aj v zborníku Studia Academica Slovaca, 8, 1979 na s. 227 n.

Okrem vedeckého programu pripravili organizátori oxfordskej univerzity, konkrétne Brasenose College, kde pôsobili prof. R. Auty a prof. A. E. Penningtonová, aj bohatý kultúrny program. Najatraktívnejšou jeho zložkou bola exkurzia do Stratfordu a tam návšteva rodného domu W. Shakespeara (Ann Hathaway's cottage), ako aj hrobu tohto svetového dramatika. V divadle s názvom Royal Shakespeare Theatre v Stratforde videli účastníci konferencie úchvatné predstavenie Shakespearevej hry A Midsummer Night's Dream (Sen noci svätojánskej). Okrem toho si prezreli knižnice a zúčastnili sa na recitáli českých piesní.

Konferencia o formovaní slovanských spisovných jazykov mala vysokú ve-

deckú úroveň, dôstojný priebeh a informačne bola veľmi bohatá. Rokovalo sa vo všetkých svetových i všetkých slovanských jazykoch, no prevažne v angličtine.

J. Mistrík

Štylistická konferencia na Zemplínskej šírave

V strede pozornosti lingvistov u nás i vo svete sú otázky textu. Katedra slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty UPJŠ v Prešove sa podujala na zorganizovanie prvej celoštátnej konferencie o štylistike textu. O podujatie prejavili záujem takmer všetky slovakistické a bohemistické pracoviská v ČSSR. Konferencia sa konala v dňoch 10.—11. septembra 1981 na Zemplínskej šírave. Zúčastnili sa na nej pracovníci z ČSAV, SAV, z filozofických fakúlt v Prešove, Bratislave, Brne a v Prahe, ako aj zo všetkých slovenských pedagogických fakúlt a krajských pedagogických ústavov. Rokovalo sa o teoretických i didaktických problémoch súvisiacich s výstavbou a interpretáciou textu. Keďže to bola u nás prvá konferencia tohto druhu, príspevky boli rôznorodé, teoretické, praktické, metodické i materiálové. Konferencia mala vysokú odbornú úroveň.

Po otváracom prejave vedúceho hostiteľskej katedry doc. dr. J. Muránskeho, CSc., a prodekana fakulty doc. dr. M. Blichu, CSc., úvodný odborný referát predniesol J. Mistrík. Zaoberal sa v ňom najskôr definíciou textu a prostriedkami, ktoré ho konštituujú. Osobitne zdôraznil, že výstavbové prostriedky nie sú iba čisto jazykové, ale vo veľkej miere aj mimojazykové, napr. kontextová situácia, prostredie a ďalšie činitele, ktoré sa v teórii označujú ako štýlotvorné činitele. V ďalšej časti hovoril J. Mistrík o texte zo semiotického a sémantického hľadiska. Najväčšiu pozornosť venoval kvalifikácii a klasifikácii konektorov.

Ľ. Novák vo svojom príspevku poukazoval na fungovanie konektorov v archaických textoch. Na konkrétnych príkladoch zdôraznil aj to, že pojem konektor nebol neznámy ani v najstaršej teórii jazykovedy. J. Findra osvetlil pojem štylémy najmä so zreteľom na text. J. Mlacek hovoril o štylistike paremiologického textu; vhodne nadviazal na teóriu J. Mistríka, keď ukazoval, že jednovetné parémie sú vlastne texty. Prvú časť rokovania uzavrel príspevok E. Minářovej, ktorá sa zaoberala prostriedkami publicistického textu.

Druhú časť konferencie otvorila J. Hoffmannová teoreticky fundovaným príspevkom, v ktorom hovorila o pomere teórie textu ku gramatike a štylistike. Jej text bol štylizovaný jednak programovo, perspektívne, jednak sa v ňom vysvetľovali isté pojmy, bez ktorých sa pri výskume textu nemožno zaobísť. Cenný bol príspevok J. Sabola o zvukovom texte a kontexte, v ktorom venoval pozornosť niektorým paralingvistickým prostriedkom uplatňujúcim sa v konektívnej situácii hovorených prejavov. Príspevok J. Jacka korešpondoval s vystúpením E. Minářovej — týkal sa lexikálnych osobitostí textov súčasnej žurnalistiky. O. Sabolová na bohatom materiáli z medzivojnovej prózy interpretovala autorskú stratégiu v sujete. T. Zsilka prednášal na tému týkajúcu sa vzťahu znaku k textu. M. Patáková hovorila o stavbe umeleckého textu. Uviedla bohatý inventár uvádzacích slovies, ktoré sa využívajú v priamej reči. Túto časť rokovania uzavreli G. Moško s témou zacielenou na kondenzáciu textu a J. Nižníková s témou zameranou na fungovanie prívlastku v texte.

Tretiu časť konferencie otvoril J. Horecký s referátom, v ktorom sa zaoberal pragmatickou štruktúrou neumeleckého textu. Účastníkov zaujala jeho teória o noematickej, strategickej, tematickej a povrchovej rovine, ako aj o jednotkách týchto rovín, o propozícii, komunikačnom postupe, aktantovej pragmatickej štruktúre i syntaktickej a lexikálnej zložke. J. Horecký oprel svoj referát o bohatú odbornú literatúru. M. Jelínek venoval pozornosť konkurenčným výrazovým množinám. Pojem konkurenčnosti chápal približne ako pojem synonymie. Referent svoj výklad doložil bohatými príkladmi z literatúry. J. Muránsky sa svojím príspevkom vrátil k výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny a interpretoval niektoré javy, ktoré zachytil ako explorátor. E. Bajzíková nadviazala na teóriu sovietskej lingvistky L. A. Kiselevovej a hovorila o pragmémach vo výkladovom slohovom postupe. V príspevku sa presnejšie vyčlenil pojem pragméma. L. Kubová vyčerpávajúco opísala vzťah interpretácie textov k didaktickým schopnostiam študenta. Bol to príspevok z teórie vyučovania štylistiky. F. Ruščák objasnil pojem epištolárneho textu a epištolémy ako prostriedku, ktorý je typický iba pre listové prejavy. D. Augustinská upozornila na to, že aj samotné opakovanie bez uplatnenia jazykových konektorov môže byť tmelom textu. Osvetlila to na príkladoch hlavne z umeleckého textu. Zaujímavý bol aj príspevok A. Macurovej venovaný konkrétnej štylizácii komunikačných prostriedkov.

J. Mistrík vo svojom záverečnom zhodnotení vyzdvihol klady konferencie. Konštatoval, že i napriek nedostatku času na diskusiu osvetlili sa v referátoch také základné pojmy, ako je text, kontext, konektor, štýl, pragméma, komunikácia, jazykový znak, informéma, štyléma a i. Konferencia nevyriešila a ani nemohla vyriešiť všetky sporné otázky štylistiky textu, dala však mnoho podnetov a poukázala na šírku a zložitosť problematiky. Záverečné slovo za usporiadateľskú organizáciu predniesol J. Muránsky a doplnil ho Ľ. Novák. Z 22 príspevkov, ktoré tu odzneli, zostaví sa zborník, ktorý vydá Pedagogická fakulta UPJŠ v Prešove. Osobitnú zásluhu na dobrom priebehu vedeckého rokovania i príjemného spoločenského stretnutia má výkonný organizátor konferencie PhDr. F. Ruščák z Pedagogickej fakulty UPJŠ v Prešove.

D. Augustinská

O transkripcii rodových mien a priezvisk v slovenčine

Rozkolísanosť v písaní mien šľachtických rodov a priezvisk príslušníkov ostatných vrstiev spoločnosti v dejinách Slovenska podnietila potrebu vyrovnať sa s týmto problémom podľa zásad platných v spisovnej slovenčine a v slovenskom diakritickom pravopise.

Naposledy významne zasiahol do tejto problematiky J. Novák z Katedry čs. dejín a archívnictva Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, autor heraldicko-genealogickej práce *Rodové erby na Slovensku I* (Martin, Osveta 1980), podnietený práve riešením tejto problematiky pri spracúvaní tematiky z genealógie. Z jeho popudu sa už v auguste 1977 na spomínanej katedre zišli historici a jazykovedci, aby zaujali stanovisko k riešeniu tejto problematiky. V novembri 1978 v obnovenej komisii pre historickú terminológiu pri Historickom ústave SAV (predseda R. Marsina) sa Novákov návrh znovu prediskutoval a tam sa tiež konštatovala nevyhnutnosť ustáliť zásady písania takýchto prie-

zvísk. Preto bolo vhodné, keď J. Novák oboznámil odbornú verejnosť so svojím stanoviskom v článku *Úprava priezvisk historických rodov* (Slovenská archivistika, *14*, 1979, s. 175—178).

Na spomenutom zasadnutí komisie pre historickú terminológiu pri Historickom ústave SAV F. Sedlák v koreferáte k Novákovmu návrhu podal svoje stanovisko o otázke úpravy písania priezvisk uhorských šľachtických rodov (porov. aj Slovenská archivistika, *15*, 1980, s. 195—199).

Zložitosť problematiky, ktorej nechýba značná citlivosť, sa riešila na ďalších zasadnutiach komisie v diskusiách za účasti prizvaných literárnych a právnych historikov, archivárov, bibliografov a pracovníkov na veľkom slovenskom biografickom slovníku. Pri pravopisných zmenách vždy bývajú veľké ťažkosti, tobôž ak ide o ustálené predstavy o písaní priezvisk. Obidvaja autori zhodne uviedli, že slovenská historiografia sa odkláňala od pôvodnejšieho písania mien historických rodov slovenskou podobou a naším diakritickým pravopisom (napr. *Matúš Čák Trenčiansky, Bočkaj, Balaša, Čáky* a pod.) a na rozdiel od nášho diakritického pravopisu a slovenských foriem postupne preberala zmenenú podobu a zložkový pravopis pod vplyvom novej maďarskej a inej historiografie: *Csák, Bocskai, Balassa* a pod. Obdobne sa začalo písať *Rákóczy* namiesto pôv. *Rákóci, Pálffy* namiesto *Pálffi* a pod.

Po viacerých zasadnutiach bola zvolená užšia pracovná skupina na spracovanie materiálov a návrhov (R. Marsina, J. Bžoch, L. Dvonč, P. Horváth, J. Novák a F. Sedlák) a po zvážení všetkých návrhov P. Horváth dostal poverenie rozpracovať a sformulovať zásady transkripcie rodových mien a priezvisk. Takto pripravený súhrn zásad v spracovaní P. Horvátha uverejnil časopis Slovenská archivistika, *15*, 1980, s. 199—209 (hneď po predchádzajúcich pripomienkach F. Nováka) pod názvom *O potrebe a zásadách slovenskej transkripcie rodových mien a priezvisk.*

V tejto informácii uvádzame navrhované zásady, ktoré autor zhrnul do 15 bodov vytýčením požiadavky za dôslednú grafickú adaptáciu spomínaných mien a priezvisk do systému platného v spisovnej slovenčine. Ide o mená šľachtických a zemianskych rodov, ďalej o mená kultúrnych a verejných činiteľov v minulosti Slovenska, ale s obmedzením iba na obdobie feudalizmu a bez autorov literárne činných.

Je pochopiteľné, že sa zásadne odstraňuje zložkový pravopis; grafémy *cs, cz, ss, s, zs, sz* sa nahrádzajú príslušnými grafémami slovenského pravopisu *č, c, š, ž, s (Bencsik — Benčík, Zichy — Zičí, Országh — Orság, Dózsa — Dóža, Simoni — Šimoni)*, ako aj zložky *gy, ty, ny* za *ď, ť, ň (Bosnyák — Bošňák, Nagy — Naď, Nyári — Ňári, Mattyasovszky — Maťašovský)*, kým *ly* sa podľa pôvodu prepisuje raz ako *ľ (Kiszely — Kiseľ)*, inokedy ako *li (Károli)*. So súhlasom možno prijať aj návrh odstrániť nefunkčne zdvojenú grafému *(Baán — Bán, Abaffy — Abafi, Ollik — Olík)*, kým návrh na zmenu písania priezvisk *Hattala, Kollár, Hollý* bude treba zvážiť. V zhode so systémom transkripcie je aj zásada odstraňovať *h* v spojeniach *th, gh, rh (Horváth — Horvát, Kohúth — Kohút, Ghyllányi — Giláni)*. V praxi sa už upravovalo priezvisko *Doleschal* na *Doležal, Kalisch* na *Kališ*, ale aj *Brunschwick* na *Brunšvik*. Obdobne treba *Petheő* písať ako *Pető*. Schváliť treba aj požiadavku úpravy kvantity rodových mien a starších priezvisk aj s uplatnením rytmického zákona *(Illésházy — Illešházi, Pázmány — Pázman, Széchényi — Séčeni* a pod.).

Návrh rešpektuje pravopis neslovenských rodov a priezvisk cudzích osobností, v ktorých sa majú zachovať pravidlá príslušného cudzieho jazyka s výnimkou mien už u nás zdomácnených a všeobecne známych (napr. mien poľského pôvodu *Komorovský, Lubomirský, Zamojský,* podobne rod *Habsburský, Falcký, Lotrinský, Oranžský,* meno *Krištof Kolombus,* ale *John Locke, Johann Wolfgang Goethe* a pod.).

Jazykovú slovakizáciu priezvisk rodov odvodených od slovenských miestnych názvov maďarskou adjektívnou príponou *-i* sa navrhuje realizovať iba v prípadoch, ktoré majú oporu v historickom materiáli: *Madočáni — Madočiansky, Okoličáni — Okoličiansky, Smrečáni — Smrečiansky, Kubíni — Kubínsky* a pod., pravda, s rešpektovaním úzu literárne činných osobností, teda *Svätojánsky,* ale *Martin Sentiváni, Kubínsky,* ale *Mikuláš Kubíni.*

Komisia pripomína, že si je vedomá istých medzier a nedostatkov návrhu, ktorý bude treba v niektorých prípadoch rozpracovať a spresniť. Významné však je, že sa konečne pristupuje k riešeniu problematiky, ktorej sa doteraz nevenovala pozornosť. Už bol čas, aby sa priezviská rodových mien zo slovenskej minulosti (nepochybne aj s istými dôsledkami pre písanie súčasných priezvisk, porov. i môj článok *Priezviská a ich jazyková stránka* v Slovenskej reči, *44,* 1979, s. 153—161) stali predmetom zodpovedného odborného spracovania a odstránila sa rozkolísanosť a nedôslednosť, ktorá je v rozpore s ustálenosťou normy v jazyku i pravopise. Veľmi cenné je, že pracovníci biografického oddelenia Matice slovenskej sa podujímajú uplatniť navrhované zásady slovenskej transkripcie rodových mien a starších priezvisk v pripravovanom Malom slovenskom biografickom slovníku, ktorý vydá Matica slovenská. Okrem želateľnej heslovitej príručky transkripcie pre redaktorov vydavateľstiev, archívnych pracovníkov, začínajúcich historikov, literárnych a kultúrnych historikov i odborníkov z iných vedných disciplín, ktorú sľubuje J. Novák, pripravovaný Malý slovenský biografický slovník sa (podľa slov P. Horvátha) stane dobrou previerkou, ale aj prvou kodifikáciou navrhovaných zásad úpravy.

S návrhmi na úpravu a transkripciu rodových mien a priezvisk v podstate i podrobnostiach treba súhlasiť. Ide o premyslené spracovanie, podložené dôkladnou znalosťou matérie z historického pohľadu i rešpektovaním nástojčivých požiadaviek súčasnej vedy i života. K návrhu máme dve pripomienky.

Nie je nám jasný dôvod, prečo sa má robiť výnimka z pravidla, že v priezviskách cudzieho pôvodu, dokonca v rozpore aj so zásadami pôvodného pravopisu, by sa malo písať *y* po *d, t, n,* vraj s ohľadom na obecenstvo, aby ho mäkké *i* nezvádzalo k výslovnosti s *ď, ť, ň.* Teda dôsledne máme písať *Bočkai, Dóci, Géci, Ziči, Mariáši, Esterházi, Teleki,* ale *Antony, Nádašdy, Bertódy, Telegdy, Várady, Palašty, Pláty* a pod. Takýto návrh nie je opodstatnený, je v rozpore s navrhovaným systémom i normou platnou v slovenskom pravopise a výslovnosti. Cudzie slová v slovenskom texte píšeme zväčša podľa pravopisu toho jazyka, z ktorého pochádzajú. Píšeme *nit, nitovať, nikotín, nikel, kónicky — tip, tipovať, tiráž, Tirolsko, tiger, titul — disk, medicína;* píšeme *partizán, komunista, humanizmus, germanizmus.* Pravopisné pravidlá a gramatika podávajú poučenie, že sa v týchto (a iných) cudzích slovách vyslovuje *di, ti, ni* tvrdo (nie *ďi, ťi, ňi*). Ale aj v 1. páde množ. čísla prídavných mien muž. rodu píšeme mäkké *i* a vyslovujeme tvrdo: *tí mladí, zlatí, pekní, zlí (chlapi).* Obdobne tvrdo v slovenčine vyslovujeme aj výrazy *odísť, predísť, nadísť, podísť.* Či z pomýleného

ohľadu na možnú nesprávnu výslovnosť máme písať *„nyt, partyzán, komunysta, nykel“* alebo dokonca *„mladý ľudia“*? Teda niet dôvodu nepísať *Antoni* (tak sa písal turčiansky duchovný ku koncu 17. stor. v Svätej Helene-Draškovciach), *Nádašdi, Bertódi, Telegdi, Váradi* atď.

Námietku máme ešte v inom prípade. V návrhu úprav sa správne žiada transkripcia priezvisk s úpravou pri rešpektovaní pravidiel slovenčiny. Celkom správne sa navrhuje písať *Smrečiansky* (za *Smrecsányi*), *Okoličiansky* (za *Okolicsányi*), *Madočiansky* (za *Madocsányi*), *Svätojánsky* (za *Szentiványi*), ale v bode 15 návrhu úprav sa píše *Kostolanský* (namiesto *Kosztolányi*), hoci od *Kostoľany* je odvodené príd. meno *kostoliansky* a obyvateľské meno v žen. rode *Kostolianka* (porov. Slovník slovenského jazyka VI, s. 188, *Veľké Kostoľany* s. 242, *Zemianske Kostoľany* s. 251), teda spisovná forma je *Kostoliansky* a také je aj nárečové znenie v Zemianskych Kostoľanoch na Ponitrí, odkiaľ je rod „Kosztolányi“. Už v článku *Ako prepisovať priezvisko Medňyánszky* (Slovenská reč, *38*, 1973, s. 292—297) sme písali o rešpektovaní nárečovej formy tohto západoslovenského priezviska v podobe *Medňánsky*. Ak by sme ho štandardizovali, museli by sme písať *Medniansky*, ako si to aj jeden z ich rodu písal. Je to aj pochopiteľné, lebo od dediny Medné, podľa ktorej sa tento rod nazýval, je prídavné meno *medniansky* (pozri SSJ VI, s. 202), nie „medňanský“. Pravdaže, tak treba prepisovať aj priezvisko *Nyizsnyánszky (Nižňánsky;* porov. priezvisko známeho spisovateľa *Jozef Nižnánsky*, prípadne *Nižniansky*, ale nie *Nižňanský*), obdobne *Bučiansky, Trstiansky*.

V. Uhlár

ROZLIČNOSTI

Srílanská demokratická socialistická republika. — 7. septembra 1978 nadobudla v Srí Lanke platnosť nová ústava. V našej tlači sa v tejto súvislosti spomínali dva odlišné názvy: *Demokratická socialistická republika Srí Lanka* (Ľud, 18. 8. 1978, s. 2); *Srílanská demokratická socialistická republika* (Smena, 8. 9. 1987, s. 8).

Pri posudzovaní otázky, či máme dať prednosť podobe *Demokratická socialistická republika Srí Lanka* alebo podobe *Srílanská demokratická socialistická republika,* všimneme si typy názvov štátov, ktoré sa používajú v spisovnej slovenčine, ako aj vývinové tendencie, ktoré sa prejavujú v tejto oblasti vlastných mien.

Jedným, a to základným typom názvov štátov sú názvy, v ktorých podstatné meno *štát, republika, kráľovstvo, cisárstvo, kniežatstvo, federácia* a pod. sú bližšie určené prídavným menom ako zhodným prívlastkom, napr. *Francúzska republika, Dánske kráľovstvo, Luxemburské veľkovojvodstvo, Malajzijská federácia, Lichtenštajnské kniežatstvo, Japonské cisárstvo, Španielsky štát.* Komplikovanejšie, no v podstate rovnaké sú aj názvy, v ktorých je viac prívlastkov, pričom tieto prívlastky podobne ako v predchádzajúcich prípadoch sú pred určeným podstatným menom, napr. *Slovenská socialistická republika, Poľská ľudová republika, Nemecká spolková republika, Kórejská ľudovodemokratická republika, Jordánske hášimovské kráľovstvo, Tanzánijská zjednotená republika, Nigérijská federatívna republika, Ukrajinská sovietska socialistická republika, Ruská sovietska federatívna socialistická republika, Rakúsko-uhorská monarchia, Čečensko-ingušská autonómna sovietska socialistická republika.* Iba zriedkavo sa používajú názvy, v ktorých jeden z prívlastkov je použitý postpozitívne (stojí za podstatným menom), napr. *Spojené štáty americké, Spojené štáty mexické* (analogicky podľa názvu *Spojené štáty americké,* nie podľa názvu *Estados Unidos Mexicanos,* v ktorom na prvom mieste je podst. meno, za ním obe prídavné mená). Typ názvov, v ktorých podst. meno je bližšie určené príd. menom alebo aj viacerými príd. menami, pričom tieto príd. mená stoja pred nadradeným podst. menom, je v spisovnej slovenčine produktívny, čo najlepšie vidieť z toho, že nové názvy štátov dostávajú skoro vo všetkých prípadoch podobu, ktorá zodpovedá tomuto typu názvov štátov.

Ojedinelé sú v spisovnej slovenčine názvy štátov s odlišnou syntaktickou stavbou. Jedným z nich je typ názvov, v ktorých nadradené podst. meno je bližšie určené názvom krajiny v tvare gen. sg., ktorý zo syntaktického hľadiska predstavuje nezhodný prívlastok. Teda na rozdiel od predchádzajúceho typu názvov so zhodným prívlastkom, príp. zhodnými prívlastkami v tomto type názvov ide o použitie nezhodného prívlastku, napr. *Republika Pobrežia Slonoviny* (pritom tu aj podst. meno pobrežie je ešte bližšie určené nezhodným prívlastkom v tvare gen. sg.), *Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska* (v tomto názve je aj nadradené podst. meno *kráľovstvo* bližšie určené zhodným prívlastkom a zároveň aj nezhodné prívlastky *Británie* a *Írska* sú bližšie určené zhodnými prívlastkami). V jazykovej praxi (napr. v rozhlase i televízii) sa často používa aj názov *Socialistická federatívna republika Juhoslávie* namiesto oficiálneho,

štandardizovaného názvu *Juhoslovanská socialistická federatívna republika* (porov. Slovník slovenského jazyka VI, 1968, s. 274; Zoznam štátov a krajín sveta. Vžité slovenské a úradné názvy, 1974, s. 6), a to zrejme preto, že je bližšie k pôvodnému, oficiálnemu názvu *Socialistička federativna republika Jugoslavija* (niekedy sa u nás používa aj podoba *Socialistická federatívna republika Juhoslávia* s tvarom nom. sg., ktorý je takto vernou kópiou pôvodného oficiálneho názvu). Zriedkavejšie sa namiesto názvu krajiny používa v prívlastku všeobecné podstatné meno, ako je to v prípade názvu *Zväz sovietskych socialistických republík*, v ktorom substantívum zväz je bližšie určené nezhodným prívlastkom (pričom nezhodný prívlastok je ešte bližšie určený zhodnými prívlastkami *sovietskych socialistických*). Názvy tohto typu sú v spisovnej slovenčine takmer zriedkavé.

Celkom zriedkavý je typ názvov, v ktorých pri substantíve *štát, republika, federácia* a pod. stojí ďalšie podstatné meno v tvare nom. sg. Vyššie sme sa už zmienili o podobe *Socialistická federatívna republika Juhoslávia*, ktorá sa niekedy používa popri názve *Socialistická federatívna republika Juhoslávie*. V minulosti sa názvy tohto typu používali ešte aj v niektorých iných prípadoch, ale boli vždy po istom čase nahradené názvami so zhodnými adjektívnymi prívlastkami, napr. *Demokratická republika Vietnam — Vietnamská demokratická republika* (dnes *Vietnamská socialistická republika*), *Republika Mali, Federácia Mali — Malijská republika, Malijská federácia* (porov. L. Dvonč, O názvoch štátov typu *Republika Mali*. Slovenská reč, *28*, 1963, s. 89—95).

Z uvedeného výkladu vidieť, že v spisovnej slovenčine je základný a aj produktívny typ názvov adjektívum + substantívum, resp. adjektívum$_1$ + adjektívum$_2$ ... + substantívum, napr. *Francúzska republika, Slovenská socialistická republika, Ukrajinská sovietska socialistická republika, Ruská sovietska federatívna socialistická republika* atď. Podľa toho v spisovnej slovenčine lepšie vyhovuje názov *Srílanská demokratická socialistická republika* než názov *Demokratická socialistická republika Srí Lanka*. Tento názov nie je vlastne úplne nový. Nadväzuje totiž na starší oficiálny názov *Republika Šrí Lanka*, ktorý sa uvádza v príručke Zoznam štátov a krajín sveta (s. 22). V tomto názve sa pri substantíve republika tiež uvádza názov *Srí Lanka* (dnes používame túto podobu; o tom porov. J. Jacko, Srí Lanka — *srílanský*. Slovenská reč, *42*, 1977, s. 191—192) v tvare nom. sg. Kritický postoj musíme teda zaujať aj k názvu *Republika Srí Lanka*, uvádzanému v citovanom zozname.

Odporúčame, aby sa v spisovnej slovenčine ako oficiálny (štandardizovaný) používal názov *Srílanská demokratická socialistická republika*.

L. Dvonč

Medzilaborce — medzilaborecký alebo medzilaborský? — 1. V rubrike Rozličnosti sa už po viac rokov teoreticky i z hľadiska kodifikačných potrieb analyzujú deriváty od domácich i cudzích zemepisných názvov spracovaných v 6. zväzku Slovníka slovenského jazyka (1968, s. 153—305). Takto vzišiel celý rad drobnejších i väčších článkov, v ktorých autori zväčša v súlade so zákonitým odkrývaním spisovnej normy opravujú, spresňujú alebo potvrdzujú v podstate prvú súhrnnú kodifikáciu zemepisných názvov a od nich derivovaných prísluš-

ných obyvateľských mien a vzťahových adjektív. Teoretické pozadie týchto analýz je čoraz presnejšie a hlbšie, a to aj preto, že od prvého pokusu o súhrnné spracovanie zemepisných názvov a ich derivátov sa spresnila a prehĺbila teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry a spresnila sa teória aj v oblasti tvorenia slov a špeciálne v oblasti tvorenia derivátov od zemepisných názvov. Keď vezmeme do celkového súčtu týchto analýz aj príslušné štúdie a články z iných časopisov (najmä z časopisov Kultúra slova, Jazykovedný časopis), môžeme konštatovať, že sa v tomto smere vykonalo pomerne veľa výskumnej práce a že prvá kodifikácia zemepisných názvov a ich derivátov zohrala v histórii základného výskumu spisovnej slovenčiny veľmi pozitívnu úlohu. Škoda len, že v mnohých z týchto analýz sa zabúda práve na tento chronologický a vývinový aspekt a že kritické poznámky k spracovaniu zemepisných názvov v Slovníku slovenského jazyka VI sa často formulujú tak, ako keby teoretické kritériá, ktoré sa aplikovali pri spracúvaní zemepisných názvov v polovici 60-tych rokov, boli vypracované iba včera. Je však na druhej strane pravda, že viaceré riešenia derivátov od domácich či cudzích zemepisných názvov neboli úplne správne alebo boli chybné už z hľadiska vtedajších kritérií.

2. Prídavné meno *medzilaborecký* utvorené od domáceho miestneho názvu *Medzilaborce* je podľa nášho názoru jedným z derivátov, ktoré možno zaradiť medzi nesprávne utvorené deriváty už z hľadiska vtedajších kritérií tvorenia derivátov. Miestny názov *Medzilaborce* patrí totiž do veľkej skupiny názvov so širším zakončením na *-arce/-árce, -erce, -ince, -orce, -ovce* a i., od ktorých sa príslušné prídavné mená spravidla tvoria príponu *-ský*, a to od základu, ktorý ostane po odňatí prípony *-ce* (napr. *Medovarce — medovarský, Kovarce — kovarský, Mlynárce — mlynársky, Záhorce — záhorský, Zlievce — zlievsky, Žitavce — žitavský, Bijacovce — bijacovský, Mlynárovce — mlynárovský* atď.). Osobitne treba upozorniť na to, že od miestneho názvu *Záhorce*, ktorý sa v Slovníku slovenského jazyka VI (1968, s. 250) hodnotí ako pomnožné podstatné meno ženského rodu (teda rovnako ako názov *Medzilaborce*), je utvorené prídavné meno *záhorský*. Osobitne preto, lebo názov *Záhorce* má rovnaké zakončenie ako názov *Medzilaborce*.

Prídavné meno *medzilaborecký* je utvorené od základu *Medzilabor-* príponou *-ecký*. Táto prípona nie je tu však zo slovotvornej stránky ničím motivovaná, to značí, že nie je systémová (nie je podopretá ani nárečovým úzom). Systémová — ako sa možno presvedčiť z prehľadu adjektív utvorených od miestnych názvov tohto typu — je tu iba prípona *-ský*. Nazdávame sa, že utvorenie prídavného mena *medzilaborecký* bolo ovplyvnené prídavným menom *laborecký*, ktoré je systémovo utvorené od názvu rieky *Laborec* (porov. Slovník slovenského jazyka VI, 1968, s. 278). Táto súvislosť nie je vylúčená, ale na druhej strane nie je ničím odôvodnená. Túto našu domnienku však trocha oslabuje fakt, že v Slovníku slovenského jazyka VI (1968, s. 200 a s. 243) sa od názvov *Malé Uherce* a *Veľké Uherce* (v základe teda od názvu *Uherce*) príslušné prídavné meno uvádza v podobách *malouherecký, uherecký, veľkouherecký, uherecký*, teda s príponou *-ecký*. Motivácia takéhoto tvorenia ani tu nie je jasná (náležitý tvar prídavného mena je tu podľa nášho názoru *uherský*), ale je možné, že tu do istej miery vplývala nárečová podoba prídavného mena *uhrecký* (porov. Slovník slovenského jazyka VI, 1968, s. 200, 243).

V skupine domácich zemepisných názvov zakončených na *-ce* je podľa nášho zistenia päť, resp. šesť názvov, od ktorých sa prídavné meno tvorí príponou

-ecký: Medzilaborce, Malé Uherce, Veľké Uherce, Sobrance, Ladce a *Dravce.* Prídavné meno *sobranecký* sa uvádza ako istá výnimka už v Pravidlách slovenského pravopisu z r. 1953 a bez akéhokoľvek slovotvorného alebo tvaroslovného zdôvodnenia ostalo toto poučenie v Pravidlách až do 11. vydania. (Okrem toho sa v Pravidlách spomínajú iba dva typy pomnožných miestnych mien, a to miestne mená zakončené na *-ovce* a *-ince,* od ktorých sa príslušné prídavné meno tvorí príponou *-ský,* pričom koncové *-ce* odpadá. Aj tento fakt ukazuje na sporadickosť a neucelenosť vtedajšieho výkladu o tvorení prídavných mien od miestnych názvov tohto typu. Už sme uviedli, že v príponách, pomocou ktorých sa tvoria miestne názvy tohto typu, je väčšia variabilnosť — ide o zakončenia na *-arce/ -árce, -erce, -ince, -lce, -nce, -orce, -ovce, -vce*). Výnimočnosť utvorenia prídavného mena od miestneho názvu *Sobrance* v podobe *sobranecký* sa ešte viac pociťuje pri porovnaní s miestnym názvom *Mokrance,* od ktorého je utvorené prídavné meno *mokranský,* teda pravidelne príponou *-ský.*

Z hľadiska tvorenia adjektívneho derivátu osobitný prípad predstavujú miestne názvy *Ladce* a *Dravce.* Zdá sa, že prípona *-ecký,* ktorou sú utvorené príslušné prídavné mená *(ladecký, dravecký),* je tu jedinou reálnou príponou, ktorá vyhovuje spisovnému úzu (pri názve *Ladce* sa v Slovníku slovenského jazyka VI uvádza aj prídavné meno *ladčiansky* — s príponou *-iansky*). Bolo by u, pravda, potrebný hlbší slovotvorný i tvarotvorný rozbor, aby sa potvrdila naša mienka ako opodstatnená alebo neopodstatnená. V Slovníku slovenského jazyka VI sa totiž pri dvoch miestnych názvoch typovo zhodných s názvami *Ladce* a *Dravce* uvádza iba prídavné meno s príponou *-iansky.* Sú to názvy *Selce* a *Šance* a prídavné mená *selčiansky* a *šančiansky.* Pri výpočte miestnych názvov tohto typu ostáva ešte spomenúť, že od miestneho názvu *Gbelce* sa v slovníku uvádza adjektívum *gbelský.* Uplatnila sa tu teda prípona *-ský,* tak ako pri adjektívnych derivátoch od miestnych názvov *(Bílkove, Šajdíkove) Humence, Sokolce, Oravce (humenský, sokolský, oravský).* Pri tvorení prídavných mien *selčiansky, šančiansky* sa zase uplatnila derivácia pomocou prípony *-iansky,* ktorá je bežná pri dvojslabičných názvoch so skupinou spoluhlások pred koncovou samohláskou (porov. napr. *Blatné — blatniansky, Brusno — brusniansky* a pod.).

Ukazuje sa, že by bolo užitočné odlišnosť v tvorení adjektív od miestnych názvov *Medzilaborce, (Malé, Veľké) Uherce* a *Sobrance* podľa daných možností odstrániť. Tým by sa spôsob derivovania prídavných mien od miestnych názvov so zakončením na *-ce* primerane zjednotil. V prvom rade by bolo treba uplatniť systémové tvorenie tvarov prídavných mien od miestnych názvov *Medzilaborce, (Malé, Veľké) Uherce* a *Sobrance* v podobe *medzilaborský, malouherský, veľkouherský,* resp. *uherský* a *sobranský.* V ostatných prípadoch, ktorých sme a v článku dotkli *(Ladce, Dravce, Selce, Šance),* treba tvorenie príslušného adjektíva zladiť so systémovými derivačnými zákonitosťami, platnými v spisovnej slovenčine. Ako najvhodnejšia sa tu ukazuje prípona *-ecký (ladecký, dravecký, selecký, šanecký).* Rovnaký spôsob tvorenia týchto derivátov by prospel aj jazykovej kultúre v praxi. (Na potrebu zjednotenia spôsobu utvárania prídavných mien od miestnych názvov zakončených na *-ec* z hľadiska zjednodušenia jazykovej praxe poukázal už J. Jacko v článku *Obyvateľské mená a adjektívne deriváty od niektorých miestnych mien.* Slovenská reč, *39,* 1974, s. 304—306.)

F. Kočiš

Pokyny pre autorov prispievajúcich do časopisu Slovenská reč

1. Maximálny rozsah príspevkov v jednotlivých rubrikách:
   Štúdie — 12 strán včítane literatúry a poznámok;
   Diskusie — 10 strán včítane literatúry a poznámok;
   Recenzie — 6 strán;
   Rozličnosti — 3 strany.

2. Rukopis musí byť napísaný strojom sýtou čiernou páskou, jedna strojom písaná strana má obsahovať 30 riadkov so zvyčajným množstvom písmen (60 úderov). Okraje: ľavý okraj 4 cm, pravý okraj 1 cm.

3. Celé meno autora a nadpis príspevku sa umiestňujú do ľavého rohu bez zarážky, a to v poradí: 1. meno autora, 2. nadpis. V recenziách a správach sa v záhlaví článku umiestňuje iba nadpis, meno autora sa uvádza pod príspevkom v pravom rohu a so skratkou rodného mena. V rubrike Rozličnosti sa v príspevkoch nadpis osobitne graficky nevyčleňuje, je súčasťou prvého riadku. Od ostatného textu sa oddeľuje pomlčkou.

4. V rukopise sa nesmie nič vyznačovať ani osobitným typom písma, ani riedením, ani podčiarkovaním. Osobitné typografické zásahy môže autor vyznačiť v kópii článku, ktorú odovzdáva spolu s originálom.

5. Poznámky treba uvádzať na osobitnom liste za textom príspevku, rovnako aj citovanú literatúru. Text poznámok sa píše bežne ako ostatný text (každý nový riadok sa píše so zarážkou 6 písmen), rovnako aj literatúra. V citovanej literatúre sa meno autora píše verzálkami. Pri citovaní literatúry, ako aj pri odkazoch na literatúru v texte treba zachovávať predpísanú normu (podľa doterajšej praxe).

6. Redakcia si vyhradzuje právo zasahovať do textu príspevkov najmä z hľadiska zachovávania normy a kodifikácie súčasnej spisovnej slovenčiny.

Index 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 46. 1981, č. 6. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka J. Macherová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48.—, jednotlivé číslo Kčs 8.—. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 6, 884 19 Bratislava.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA, Amsterdam, Holland.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1982.
Kčs 8,—.